
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Poetae Elegiaci, Testimonia et Fragmenta, Pars II; editerunt *B. Gentili et C. Prato*, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Teubner 1985, σ. I-XXVIII+1-181.

Ὁ πρῶτος τόμος τῶν *Poetae elegiaci* εἶχε ἐκδοθῆ στὰ 1979, καὶ ἀσχοληθήκαμε μὲ αὐτὸν στὸν 34ο τόμο (1982-83) αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ, ἀρκετὰ διεξοδικὰ (σ. 563-574), ἐξαίροντας τὴν προσπάθεια τῶν ἐκδοτῶν καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ ἔμπειρία καὶ κατάρτισή τους γι' αὐτὴν τὴν δύσκολη ἐργασία. Σημειῶνω τὸ συμπέρασμα ἐκείνης τῆς παρουσίας (σ. 574): «Ἐλπίζω νὰ ἔγινε φανερὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἐκλεκτοὶ φιλόλογοι... ἔφεραν καὶ φέρνουν μαζί τους μεγάλην περιουσία ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ μετρικὴ κατάρτιση καὶ πείρα, καὶ τὴν χρησιμοποίησαν μὲ φρόνηση, χωρὶς προκαταλήψεις καὶ δογματισμούς, μὲ ὑπολογισμένες κινήσεις ἀνάμεσα σὲ ἀνανεωτικὲς καὶ συντηρητικὲς τάσεις, ὥστε νὰ δώσουν τὸ κείμενο ποὺ κάθε φορὰ νόμιζαν πὼς ἦταν τὸ καλύτερο. Νομίζω ὅτι ὁ φιλολογικὸς κόσμος πρέπει νὰ τοὺς εὐγνωμονῇ, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία θὰ περιμένη μὲ τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον καὶ τὸ β' μέρος».

Τὸ β' μέρος εἶναι αὐτὸ ποὺ παρουσιάζουμε σήμερα. Προηγουμένως ὅμως πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐπανεκδόθηκε πέρυσι (1988) καὶ ὁ πρῶτος τόμος πανομοιότυπα —μὲ μικρὲς ὀρθογραφικὲς διορθώσεις— ὡς τὴν σ. 242, ποὺ ἦταν ἡ τελευταία τῆς πρώτης ἐκδοσης. Ἀκολουθοῦν ὅμως τώρα προσθήκες καὶ διορθώσεις (*addenda et corrigenda*) ἀπὸ τὴν σ. 243 ὡς τὴν σ. 246, μὲ τελευταία σελίδα τὴν 247, ἡ ὁποία περιέχει 4 προσθήκες γιὰ τὸν δεύτερο τόμο, αὐτὸν ποὺ παρουσιάζουμε σήμερα. Θὰ μιλήσουμε στὸ τέλος γι' αὐτές.

Ὁ II τόμος ἔχει σχεδιασθῆ καὶ ἐκτελεσθῆ, ὅπως εἶναι φυσικό, σὰν τὸν πρῶτο. Περιλαμβάνει τοὺς ἐλεγειακοὺς τοῦ 5. καὶ 4. αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ τὶς μαρτυρίες γιὰ ἐκείνους ποὺ ἔζησαν μὲν σὲ προηγούμενους, δὲν ἔχουμε ὅμως ἀποσπάσματα ἔργων τους. Μετὰ τὸν Πρόλογο (σ. VII) ἀκολουθοῦν οἱ γραμματικὲς καὶ μετρικὲς παρατηρήσεις (VIII-XI), οἱ βιβλιογραφικὲς ἀναγραφές (XII-XXI), ἡ ἐπισκόπηση τῶν κωδικῶν (XXII), ὕστερα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀκολουθοῦν οἱ μαρτυρίες τῶν μυθικῶν ἢ κάπως ἱστορικῶν ποιητῶν. Ὁ μυθικὸς Ὀλυμπος, Μυσὸς ἢ Φρύγας ἀπὸ καταγωγή, τοποθετεῖται ἀπὸ τὰ *Testimonia* πρὶν ἀπὸ τὰ Τρωικά, ἦταν μεγάλη μουσικὴ μορφή καὶ, ὡς Ἀριστόξενός φησιν, ὑπολαμβάνεται ὑπὸ τῶν μουσικῶν τοῦ ἑναρμονίου γένους εὐρετῆς γεγενῆσθαι (test. 7, σ. 3). Γι' αὐτὸν οἱ ἐκδότες παραθέτουν 24 μαρτυρίες (σ. 1-9). Ὁ Κλονὰς καὶ ὁ Πολύμνηστος ἀνήκουν στὸν 7. αἰ. (μὲ λιγότερες μαρτυρίες), ὁ σοφὸς Περίανδρος ὁ Κορίνθιος (7.-6. αἰ. π.Χ.) μὲ 27 (σ. 14-30), ὁ Πιττακὸς (7.-6. αἰ.) μὲ 22 (σ. 31-41), ὁ Ἐχέμβροτος καὶ ὁ Σακάδας —καὶ οἱ δύο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6. αἰ.— μὲ

λιγότερες (σ. 42-45). Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους σοφοὺς, ὁ Βίας ἀπὸ τὴν Πριήνη (6. αἰ.) ἔγραψε, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Διογένη ἀπὸ τὴν Λαέρτη (Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων* 1, 85), ἐπικό ποίημα δύο χιλιάδων στίχων γιὰ τὸ πῶς θὰ μπορούσε ἡ Ἰωνία νὰ εὐτυχήσῃ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Διογένης παραθέτει τρεῖς στίχους μὲ ἀβέβαιο μέτρο· καὶ ὁ Χίλωνας ὁ Λακεδαιμόνιος (= ὁ Σπαρτιάτης), ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ πάλι ὁ Διογένης (1, 71) διασώζει ἐπίσης τρεῖς στίχους μὲ λυρικά μέτρα, ποὺ ἀξίζει νὰ τοὺς παραθέσουμε: *ἐν λιθίνας ἀκόνας ὁ χρυσὸς ἐξετάζεται / διδοὺς βάσανον φανεράν· ἐν δὲ χρυσῷ / ἀνδρῶν ἀγαθῶν τε κακῶν τε νοῦς ἔδωκ ἔλεγχον* (σὲ πέτρινα ἀκόνια ἐλέγχουμε τὴν καθαρότητα τοῦ χρυσαφιοῦ, καὶ ὁ ἔλεγχος αὐτὸς εἶναι ἀναμφισβήτητος· τὸ χρυσάφι ὅμως εἶναι ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο τὸ μυαλὸ ἐλέγχει τοὺς καλοὺς καὶ τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους).

Ἀκολουθοῦν ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Μελανιππίδης ἀπὸ τὴν Μῆλο. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸν πρῶτο ἀμφισβητοῦν τὴν πατρότητα τοῦ περιφήμου ἐπιτάφιου ἐπιγράμματος ποὺ τὸν ἀφορᾷ (... / *ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἄν εἶποι / καὶ βαθυχαιτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος*), καὶ παραθέτεται μόνον ὁ πεντάμετρος στίχος ἐνὸς ἐλεγείου, ποὺ τὸν διέσωσε ὁ Θεόφραστος: *Τυρσηνὸν γενεάν, φαρμακοποιὸν ἔθνος*. Γιὰ τὸν Σοφοκλῆ ἐπίσης ἕνας στίχος, καὶ αὐτὸς δεῦτερος ἐνὸς ἐλεγείου, *Ἀρχέλεως, ἦν γὰρ σύμμετρον ὠδὲ λέγειν*, ποὺ τὸν διέσωσε ὁ Ἡφαιστίωνας (*Ἐγχειρ.* 1, 5), ἐπειδὴ ὁ τύπος *Ἀρχελαῶς* δὲν ταίριαζε στὸ ἐπικό μέτρο (-υ-). Ἀπὸ τὸν Μελανιππίδη, μόνον δύο μαρτυρίες.

Λίγα ἐλεγειακὰ ἀποσπάσματα σώζονται ἀπὸ τὴν πλουσιότατη καὶ ποικίλη παραγωγή διθυράμβων, τραγωδιῶν, κωμωδιῶν, παιάνων, ἐλεγείων κλπ., τοῦ περιφήμου Ἰωνα τοῦ Χιώτη (Ἴων ὁ Χίος), ποὺ μαρτυροῦν ἀξιόλογην ἐμπνευση, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν Χαλκοῦν, Ἀθηναῖον ἢ Θούριον, ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν Κριτία, τὸν κορυφαῖο τῶν Τριάκοντα τυράννων, καὶ λιγότερα ἀπὸ τὸν Εὐῆνο τὸν Παριανό. Τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι συμποτικά.

Ὁ Ἀντίμαχος ἀπὸ τὴν Κολοφῶνα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὰ Στάγειρα εἶναι οἱ τελευταῖοι ἐπώνυμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώζονται ἐλάχιστα (λίγα ἀπὸ τὴν *Λύδη* τοῦ πρῶτου, καὶ ἕνα ἐλεγεῖο *πρὸς Εὐδῆμον*, τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ ὁποῖο περιέχει καὶ τὸ περίφημο πεντάμετρο, *ἀνδρός, ὃν οὐδ' αἰνεῖν τοῖσι κακοῖσι θέμις*, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σχετικὰ *testimonia* (σ. 127), καὶ ἀφορᾷ προφανῶς τὸν Πλάτωνα.

Ἡ συλλογὴ κλείνει μὲ 45 ἀποσπάσματα «ἀδέσποτα», μονόστιχα καὶ δίστιχα ποὺ τὰ προσφέρει ἡ ἔμμεση παράδοση (1-11), ἕνα δεκάστιχο ἀπὸ τὸν πάπυρο 13270 τοῦ Βερολίνου (ἀπόσπ. 12), ἀπὸ λίγους ἀκέραιους στίχους καὶ περισσότερους ἀποσπασματικούς ἀπὸ τὸν πάπυρο 2397 τῆς Ὁξυρύγχου (13-45), καὶ μὲ πέντε ἀκόμα ἀποσπάσματα «ἀμφίβολα» (46-50). Στὸ τέλος τοῦ τόμου παραθέτονται οἱ προσθήκες καὶ διορθώσεις (σ. 143-146) ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν πρῶτο τόμο καὶ ἐνσωματώθηκαν τώρα στὴν β' ἔκδοσή του, ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή. Ἐντάσσεται πίνακας συγγραφέων (147-154) καὶ πίνακας λέξεων (155-165) καὶ οἱ συγκριτικοὶ ἀριθμητικοὶ πίνακες, ποὺ ἀφοροῦν τὴν κατάταξη τῶν ἀποσπασμάτων στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις (σ. 165-181).

Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ὅτι τὸ σύνολο τῶν στίχων ποὺ σώθηκαν ἀπὸ ὅλους

αυτούς μπορεί να συγκριθῆ σὲ ὄγκο καὶ σημασία μὲ τῶν παλαιοτέρων, εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ παραγνωρίση κανεὶς τὴν συμβολὴ τέτοιων προσωπικοτήτων, σὰν τὸν Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ καὶ ἄλλους στὴν καλλιέργεια καὶ αὐτοῦ τοῦ ποιητικοῦ εἴδους, ὅσο κι ἂν δὲν μᾶς σώθηκαν ἀξιόλογα δείγματα καὶ ἀπὸ αὐτούς.

Οἱ παρατηρήσεις μας θὰ ἐκτεθοῦν μὲ τὴν σειρά τῶν σελίδων καὶ θὰ ἀφοροῦν τὸ κείμενο τῶν μαρτυριῶν (testimonia) ἢ τῶν ποιητῶν στοὺς ὁποίους αὐτὲς ἀναφέρονται.

Στὴν σ. 4 (μαρτ. 9), «...νόμον αὐλητικὸν εἰς Ἐπόλλωνα τὸν καλούμενον Πολυκέφαλον», εἶναι ἀπαραίτητο νὰ βάλουμε κόμμα μετὰ τὸ Ἐπόλλωνα<,>, γιατί ὁ νόμος εἶναι ὁ πολυκέφαλος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖο παραπέμπει στὸν Πυθιόνικο 12,23 τοῦ Πινδάρου, «ὠνύμασεν κεφαλᾶν πολλᾶν νόμον», καὶ ὅχι ὁ Ἐπόλλωνας.

Στὴν σ. 7, test. 21, 3 τὴν αὐτὴ ψυχὴν εἶναι προτιμότερο (γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πρόκλου μάλιστα). Στὴν μαρτυρία 4 γιὰ τὸν Πολύμνηστο (σ. 12) φαίνεται ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Lasserre γιὰ τὴν ἀμφίβολη φράση Πολύμνηστον ποιητὴν..., ὃν Πολύμνηστόν τε καὶ Πολυμνήστην νόμους ποιῆσαι, εἶναι σωστὴ, ὅτι δηλ. ὁ ποιητὴς Π. συνέθεσε δυὸ νόμους ποὺ ὀνομάσθησαν πολύμνηστος καὶ πολυμνήστης (μὲ μικρὸ ἀρχικὸ γράμμα βέβαια, γιατί ἐδῶ εἶναι οὐσιαστικά —ἀπὸ ἐπίθετα).

Στὴν μαρτυρία 3 γιὰ τὸν Περίανδρο (ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο 14,632d) ἡ προσθήκη τοῦ μήτε ἀπὸ τὸν Meineke ἀμέσως μετὰ τὸ μηθεὶς καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ δύο μήτε ποὺ ἀκολουθοῦν (ὅπως αὐτῶν μηθεὶς <μήτε> ἀκέφαλος ἔσται μήτε λαγαρὸς μήτε μείουρος) εἶναι περιττὴ καὶ φορτικὴ. Στὴν συνεχόμενη μαρτυρία, πάλι γιὰ τὸν Περίανδρο (ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, 3,51), φαίνεται ὅτι ὁ ὀβελισμὸς τοῦ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπαραίτητος. Ἐδῶ ὁ Ἡρόδοτος ἐπιμένει στὸ νόω λαβῶν καὶ τοῦτο, καὶ αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ὁ Περίανδρος χρειάστηκε νὰ ἐπιμείνῃ γιὰ νὰ τὸ μάθῃ, καὶ παρακαλοῦσε φορτικά τὸν Προκλή, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς ὅμοιες πιέσεις, νὰ τὸ θυμηθῆ: ὁ δὲ ἀναμνησθεὶς εἶπε καὶ τοῦτο. Περίανδρος δὲ νόω λαβῶν καὶ τοῦτο καὶ..., ὅπου εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Περίανδρος σκέφθηκε καλὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προηγούμενα, καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖο, καὶ ἔπραξε ἀνάλογα. Ὅσο γιὰ τὴν προσθήκη τοῦ νόον (στὴν ἴδια μαρτυρία ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο 3,53), ἐν γὰρ δὴ τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν παίδων <νόον> οὐκ ἐνώρα..., ὁ van Groningen γράφει τῶν παίδων οὐ τι ἐνώρα, ὅπου τὸ τι εἶναι μὲν σύστοιχο ἀντικείμενο, λειτουργεῖ ὅμως σημασιολογικὰ σὰν ἐπίρρημα = «καθόλου», μὲ μιὰν ἐμφατικὴ πρόληψη τῆς πρόθεσης ἐν τοῦ ρήματος ἐνώρα καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς φράσης. Ἡ πρόταξι αὐτὴ δημιουργεῖ μὲ τὴν δοτικὴ τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν παίδων ἐμπρόθετον —ἐπίρρηματι-κὸ— προσδιορισμό, ἐνῶ πρόθεση τοῦ συγγραφέα ἤταν νὰ λειτουργήσῃ ἡ δοτικὴ αὐτὴ σὰν ἔμμεσο ἀντικείμενο, δὲν ἀλλάζει ὅμως τὴν σημασίαν τῆς φράσης: «ὁ Π. δὲν ἔβλεπε τίποτε μῆσα στὸν μεγαλύτερο γιὸ του», δηλ. δὲν τὸν λογάριαζε καθόλου (τι).

Στὴν σ. 20, σειρά 3 τὸ ἐπιθόιντο καὶ σ. 28 (test. 20) τὸ κατάθιοτο πρέπει νὰ διαβαστοῦν ἐπιθόιντο καὶ καταθόιτο (βλ. καὶ Kühner - Blass, Gr. Gr. 2, 134, σμ. 7, καὶ 190), ἐκτὸς ἂν αὐτὰ διακαριολογηθοῦν —εὐλογα μάλιστα— ἀπὸ τὴν ὄψιμη ἐποχὴ (γέννησι τοῦ Νικ. Δαμ. στὰ 64 π.Χ.) καὶ στὴν περιφερειακὴ ἀναστροφὴ

του με την ελληνική παιδεία, παρ' ἄλλην τὴν λογιότητά του. Ὡστόσο, στὸ ἴδιο κείμενο, ἡ φράση τὸν τε *Περίανδρον, εἰ ἀφίκοιτο, ὄρρωδοῦντες συστάντες κτείνουσι τὸν Νικόλαον* (σ. 20,7), τὸ κόμμα τὸ μετὰ τὸ *ἀφίκοιτο* πρέπει νὰ μετατεθῆ ὕστερα ἀπὸ τὸ *ὄρρωδοῦντες*, γιατί τὸ *ὄρρωδέω* εἶναι φόβου σημαντικὸ ρῆμα καὶ τὸ *εἰ ἀφίκοιτο* πρέπει νὰ συναφθῆ μαζί του σὰν ἐνδοιαστικὴ πρόταση: *ὄρρωδοῦντες μὴ ἀφίκηται*.

Στὴν μαρτυρία 16 b (σ. 26) τοῦ Διογένη Λαέρτιου γιὰ τὸν Περίανδρο ἡ φράση καὶ *δοῦναι τῶν σοφῶν ὀνηστῶ* (ἔτσι καὶ στὸ κείμενο τοῦ Δ. Λ.), πρέπει νὰ ἐξέπεσε ἓνα τῶ, προφανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ τῶν, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἄμεση συνέχεια, *ὅπως δῶ τῶ σοφωτάτῶ τῶν Ἑλλήνων*. Στὴν μαρτυρία 20 (σ. 28) τὸ κόμμα μετὰ τὸ καταγνοῦς δὲν χρειάζεται, γιατί ἡ μετοχὴ *οὐκ ὄρρωδοῦντος* εἶναι κατηγορηματικὸς προσδιορισμὸς στὸ *σοῦ* (καταγνοῦς σοῦ οὐκ ὄρρ. οὐκ ἔστιν ὅ, τι = οὐκ ὄρρ. πρὸ οὐδενός).

Στὴν σ. 54 (test. 12 b) ἡ *crux* πρὶν ἀπὸ τὸ πρὸς δὲ τὸ ...καταμινύειν δὲν χρειάζεται. Ἡ ἀντίθεση εἶναι σαφής: «τὰ ἀναγκαστικά τὰ ὑπομένει κανεὶς· ἂν ἔχη ὅμως μυαλό, διαλέγει τίς παρέες του», κι αὐτό, βέβαια, δὲν εἶναι ἀναγκαστικό. Ἡ παρεμβολὴ τῆς λ. *χωρίον* πρὶν ἀπὸ τὸ *χωρίῳ* ἀπὸ τὸν Diels δὲν εἶναι ἐπιτακτικὴ. Τὸ κείμενο, ὅπως εἶναι (σ. 90, test. 34), καὶ τὸ *ἀσυνδέτως δὲ χωρίῳ προσβαλεῖν Κριτίου ὥρα*, εἶναι σαφές, ὅπως εἶναι καὶ τὰ παρακάτω.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου (*Ἀλκιβ.* 31,1) γιὰ τὸ ἀπόσπ. ἀρ. 3 τοῦ Κριτία (σ. 95), καὶ ἰδιαίτερα ἡ φράση *ὑπομνήσκειν τὸν Ἀλκιβιάδην τῆς χάριτος*, ὀδηγεῖ σὲ κάπως αὐστηρότερη ἀντίληψη τῆς σημασίας τοῦ ἀσύζευκτου ἑξαμέτρου, *σφραγὶς δ' ἡμετέρας γλώσσης ἐπὶ τοῖσδεσι κεῖται*. Μοῦ φαίνεται κάπως καθαρὸ ὅτι ὁ Κριτίας, μὲ τίς φανερὲς λακωνικὲς του συμπάθειες, δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε μιὰν τέτοια φράση χωρὶς λόγο. Πιστεύω ὅτι θέλει νὰ πῆ: «λυποῦμαι ποῦ δὲν μπορῶ νὰ πῶ περισσότερα». Θεωρῶ δηλ. ὅτι τὸ *σφραγὶς κεῖται* εἶναι παράλληλο μὲ τὸ περίφημο *βοῦς ἐπὶ γλώσση μέγας βέβηκεν, τὰ δ' ἄλλα σιγῶ*, τοῦ φύλακα, στὴν ἀρχὴ τῆς Ὀρέστειας τοῦ Αἰσχύλου (*Ἀγαμ.* 36), ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Θεόγνη (815 *βοῦς μοι ἐπὶ γλώσση κρατερῶς ποδὶ λάξ ἐπιβαίνων / ἴσχει κωτίλλειν, καίπερ ἐπιστάμενον*), καὶ ἔγινε παροιμία· καὶ ἴσως πιὸ κοντὰ στὸ ἀπόσπ. 316 N. τοῦ Αἰσχύλου, *ἀλλ' ἔστι καμοὶ κληῖς ἐπὶ γλώσση φύλαξ*, καὶ τοῦ Σοφοκλῆ (*Οἰδ.* K. 1051, γιὰ τοὺς μύστες τῆς Ἐλευσίνας) *θνατοῖσιν, ὧν καὶ χρυσέα κληῖς ἐπὶ γλώσσαι βέβακε προσπόλων Εὐμολπιδᾶν* (βλ. E. Fraenkel, *Aeschylus, Agamemnon* II 23), ποῦ αὐτὴν δὲν θὰ τὴν ἤξερε ὁ Κριτίας. Ἄν λάβῃ κανεὶς ὑπόψη του τίς ὁμοιότητες τῶν δυὸ φιλόδοξων, ἱκανότατων καὶ ἀδίστακτων πολιτικῶν ἀνδρῶν, πρέπει νὰ θεωρήσῃ βέβαιο ὅτι ὁ Κριτίας δύσκολα θὰ ἔχανε τὴν εὐκαιρίαν νὰ κεντήσῃ τὸν Ἀλκιβιάδην, ἂν ὁ τελευταῖος τοῦ εἶχε φερθῆ κάπως λοξά.

Στὰ *Fragmenta elegiaca adespota* ἀρ. 4 (σ. 128) *ἔσθλος ἐπὶ ἄλλου κρείττονος ἀντέτυχεν*, γιὰ τὸ ὁποῖο παραθέτονται πλούσιες μαρτυρίες, ὑποψιάζομαι μιὰν ἀνάμνηση καὶ παραλληλία μὲ τὴν γνωστὴ παροιμία *ἔφυγον κακὸν εὖρον ἄμεινον* (*Corp. Parioem. Graec.*, ed. Leutsch, II, VII 16, Göttingen 1851, Olms 1958, ...τοῦτο λέγειν αἰνισσόμενον τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβολήν).

Πρέπει να γίνη ιδιαίτερος λόγος για τὸ λεξιλόγιο (σ. 155-164), καὶ ιδιαίτερα για τὴν ἐπισήμανση, μὲ ἀστερίσκο, τῶν νέων λέξεων ποὺ ἐμφανίζονται στὰ κείμενα, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀθησαύριστες, τὶς ὁποῖες καὶ σημειώνουμε: ἀγακλύμενος (ἀγακλυτός "Ομ.), ἀλεξίλογος (Κριτ. 1,9 Φοίνικες εἶρον γράμματ' ἀλεξίλογα, δηλ. ποὺ προστατεύουν τὸν λόγο, τὰ ἔπεα πτερόεντα, ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση, βλ. *appaq. cr.* στὴν σ. 94). ἔρκτωρ ('Αντίμ. 17, ὁ πράκτωρ, ὁ πρακτικός..., παρὰ τὸ ἔρξω-ἔρκτωρ E. M., βλ. σ. 121). εὔχρεως ('Αντίμ. 16, 1), κυθώνυμος ('Αντίμ. 20), πολὺ ἐνδιαφέρον ἐπίθετο γιὰ τὸν Οἰδίποδα, ἀπὸ τὸ *κυύθω* = κρύβω (πρβ. *τευχ-* *τυχ-*, *πενθ-* *πυθ-*, κλπ.), λαοδίκος (Σωκρ. 1, 2 *μη κρίνειν ἀρετὴν λαοδίκῳ σοφίῃ*), ποὺ τὸ νόημά του δὲν εἶναι σαφές (στὸ *LSJ*⁹ ἡ ἐρμηνεία εἶναι «tried by the people»). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀνάμεσα στὰ πολλὰ σύνθετα μὲ β' συνθετικὸ τὸ *δίκη* (βλ. Buck-Petersen, *A Reverse Index* σ. 643), δὲν ὑπάρχει ἄλλο μὲ α' συνθετικὸ οὐσιαστικὸ. τοῦ *ποταρχοῦντος* (Fragm. Ad. 12, 9, σ. 131) γενικὴ τῆς μετοχῆς *ποταρχῶν*, τοῦ *ποταρχέω* (δηλ. ὁ *magister bibendi*). Σημειώνουμε τὸ *ἐχινόποδας* αἰτ. πληθ. τοῦ *ἐχινόπους*, ὁ (Fragm. Ad. 6, σ. 129), *genista acanthoclada*, ποὺ εἶναι ἀγκαθωτὸς θάμνος, πληθωρικὰ διαδομένος στὴν Ρόδο, ὅπου διασώζει καὶ τὴν ἀρχαία ὀνομασία μὲ τὸν τύπο *ἀσκινοπό(δ)ι* (μὲ παρετυμολογία πρὸς τὸν *σχῖνον* τὸν μαστιχοφόρον, Ροδ. *ἀσκινός*).

Ἰδιαίτερος λόγος πρέπει νὰ γίνη γιὰ τὶς διορθώσεις καὶ προσθήκες ποὺ ἀφοροῦν τὸν I τόμο (σ. 143-146). Ἡ σημαντικότερη προσθήκη εἶναι ἓνα νέο ἀπόσπασμα τοῦ Τυρταίου, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν XLVII τόμο τῶν *Oxyrhynchus Papyri*, London 1980, ἀρ. 3316, τοῦ 3. αἰ. μ.Χ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 22 στ. καὶ σημειώνεται μὲ τὸν ἀρ. 10α, τοποθετεῖται δηλ. ὕστερα ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ παύρου τοῦ Βερολίνου, τοῦ 3. αἰ. π.Χ., ποὺ ἔχει ἀρ. 10 στὸν I τόμο (σ. 34-37). Ἀπὸ τοὺς 22 στ. τοῦ νέου ἀποσπάσματος, τὰ γράμματα στοὺς πρώτους ἑννέα ἢ δὲν διακρίνονται καθόλου ἢ μόνον σποραδικὰ, καὶ μόνον ἀπὸ τὸν στ. 10 ὡς τὸ τέλος ἔξι ἐλεγεία καὶ ὁ ἐξάμετρος τοῦ ἐβδόμου, δηλ. 13 στίχοι, εἶναι ἀκέφαλοι καὶ κολοβοί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δέκατο. Καὶ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀποτελεῖ σημαντικὴν προσθήκη στὰ νέα ἀποκτῆματα ἀπὸ τὸν Τυρταῖο, καὶ συνοδεύεται ἀπὸ πλούσιο ὑπόμνημα (*appaq. cr.*) μὲ προτάσεις συμπληρώσεων καὶ τὴν προσφορὰ ἐνὸς ἀμάρτυρου ἕως σήμερα ἐπιθέτου (*γυμνομάχοι*, στ. 14).

Δυὸ ἄλλες προσθήκες ἀφοροῦν τὸν Μίμνερο (ἀπὸ τὸ νέο Λεξικὸ τοῦ Φωτίου) καὶ τὸν Ξενοφάνη. Αὐτὴ προσφέρεται ὡς *dubium* μὲ ἀρ. 47 (γιὰ τὴν σ. 183 τοῦ I τόμου) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς στίχους: πάντα θεοῦ πλήρη, πάντῃ δέ οἱ εἰσιν ἀκουαί, / καὶ διὰ πετράων καὶ ἀνά χθόνα καὶ τε δι' αὐτοῦ / ἀνέρος ὅττι κέκευθεν ἐνὶ στήθεσσι νόημα, ἀντλημένο ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Φιλόπονου στὸ *Περὶ ψυχῆς* ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ποὺ ἄλλοι τὸ ἀποδίδουν στὸν Ξενοφάνη, ἄλλοι ὅμως ἀμφιβάλλουν.

Ἰπάρχουν ἀκόμα λίγες προσθήκες γιὰ τὴν διάλεκτο καὶ προσωδία τοῦ Τυρταίου, τοῦ Μίμνερου καὶ τοῦ Ξενοφάνη καὶ λίγες διορθώσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ προσθήκες καὶ μερικὲς ἄλλες δὲν ἐνσωματώθηκαν, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, στὴν κανονικὴ τους σειρὰ στὴν νέα ἔκδοσις τοῦ I τόμου, ἀλλά, προφανῶς γιὰ λόγους οἰκονομίας ἐκ μέρους τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου — ἢ ὁποῖα οἰκονομία δημιουργεῖ,

«ἐπεικῶς εἰπεῖν», τουλάχιστο μελαγχολικὲς σκέψεις γιὰ τὴν ὑπόληψη πρὸς τὸν πνευματικὸ μὶθον καὶ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἀγαθὰ—, προσαρτήθηκαν στὸ τέλος (σ. 243-246). Σὲ μιὰν τελευταία σ. τοῦ I τόμου (247) προσθέτονται δύο λήμματα καὶ προτείνονται δύο διορθώσεις πού ἀφοροῦν τὸν II τόμο.

Διστάζω νὰ σημειώσω μερικὲς τυπογραφικὲς ἀβλεψίες ἢ μικροπαρανοήσεις στὸν συλλαβισμό κττ., γιὰτὶ παρατήρησα ὅτι καμιὰ ἀπὸ ὅσες σημείωσα (σ. 574) στὴν παρουσίαση πού ἀνέφερα στὴν ἀρχή, καὶ ἀπὸ τίς πιὸ ὀφθαλμοφανεῖς, δὲν ἐλήφθηκε ὑπόψη. Σημειώνουμε, ὡστόσο, ὅχι σωστὸν συλλαβισμό στὸ *δεσ-ποτικάι* (σ. 35), *σεμ-νολ.* (σ. 90). Στὶς σ. 53 καὶ 85 τὸ *προυνοήσατο* καὶ *προυδίδου* δὲν χρειάζονται κορωνίδα ('), γιὰτὶ τὸ *ου* δὲν εἶναι κράση (εἶναι συναίρεση), ἐνῶ τὸ *θάτερου* (σ. 8) τὴν χρειάζεται. Στὴν σ. 101, στὸ *ὅτι ποτὲ διανοηθεῖς*, τὸ *ὅ,τι* εἶναι ἀναφορικὸ καὶ χρειάζεται τὴν ὑποδιαστολή.

Τελειώνοντας σημειώνουμε ὅτι ὁ φιλολογικὸς κόσμος χρωστᾷ χάρη στοὺς δυὸ ἐκλεκτοὺς Ἴταλοὺς φιλολόγους γιὰ τὴν ἐπιμονή μὲ τὴν ὁποία ἐργάστηκαν καὶ τὴν πληρότητα πού ἐπέτυχαν τόσο στὶς μαρτυρίες ὅσο καὶ στὰ ὑπομνήματα καὶ τῶν δυὸ τόμων τῶν ἐλεγειακῶν ποιητῶν. Ἔχω τὴν ἐντύπωση, τὴν ὁποία νομίζω ὅτι συμμερίζονται καὶ πολλοὶ Ἕλληνες συναδέλφοι, ὅτι ἡ κλασσικὴ καὶ βυζαντινὴ φιλολογία, καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἐλληνικὴ, ἐκπροσωποῦνται λαμπρὰ στὴν Ἰταλία—καὶ στὴν Ἰσπανία— τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ἀπὸ διακεκριμένους νέους φιλολόγους ὑψηλῆς παιδείας καὶ ποιότητας, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν μὲ ἐπιτυχία τὴν ἀναγεννησιακὴ παράδοση, καὶ σὲ πολλὰ τὸν ἀξέχαστο Pasquali¹.

Θεσσαλονίκη

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

G. Bonelli, *Il mondo poetico di Pindaro*, Τορίνο 1987. G. Giappichelli, σ. 171.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1980, μολονότι δὲν ἔχει ἀκόμη ολοκληρωθεῖ, μπορεῖ ἀναμφισβήτητα νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς περίοδος ἀνθῆσης τῶν πινδαρικῶν σπουδῶν. Ἡ ποίηση τοῦ Πινδάρου, καὶ εἰδικότερα οἱ ἐπίνικοί του, μελετήθηκαν ὡς πρὸς τὴ δομὴ, τὴν ἐκτέλεση, τίς συμβάσεις, τίς μεταφορὲς καὶ τὸν μῦθον τους μὲ τὴ βοήθεια παραδοσιακῶν ἢ νεοτερικῶν μεθόδων, ἐνῶ παράλληλα δημοσιεύτηκαν αξιόλογα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, μὲ ἀποκορύφωμα τὸν μνημειώδη σχολιασμό τοῦ τετάρτου *Πυθιονίκου* ἀπὸ τὸν Β. Κ. Braswell¹. Ἐνα σημαντικὸ μερίδιο σ' αὐτὴν τὴν ἐρευνητικὴ κοσμογονία πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ πιστωθεῖ στο ἐπιστημονικὸ δυναμικὸ τῆς γειτονικῆς μας Ἰταλίας, μίας χώρας μὲ πλοῦσια παράδοση στον

1. Βλ. καὶ τὸν τόμο *Giorgio Pasquali e la Filologia Classica del Novecento*, Firenze 1988 καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἄρθρο τοῦ E. Degani, *Gli studi di Greco*, σ. 203-266.

1. *A Commentary on the Fourth Pythian Ode of Pindar*, Βερολίνο-Νέα Ὦρκη 1988.

υπομνηματισμό και την ερμηνεία της αρχαϊκής λυρικής ποίησης. Πλάι στον προγραμματισμένο συνολικό σχολιασμό του έργου του Πινδάρου² και τη δημοσίευση πολυάριθμων εξειδικευμένων άρθρων και μονογραφιών, έχουν τη θέση τους και τα εισαγωγικά εγχειρίδια, που προορίζονται για το ευρύτερα καλλιεργημένο κοινό, το οποίο δεν γνωρίζει αρχαία ελληνικά ή τα έχει διδαχτεί σε περιορισμένη κλίμακα στο πλαίσιο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, επιθυμεί όμως να επικοινωνήσει με μια ποιητική παράδοση που δεν επηρέασε μόνο το δικό του ποιητικό παρελθόν (π.χ. τον Οράτιο) αλλά και την ποιητική παραγωγή της νεότερης Ευρώπης (π.χ. τον Hölderlin)³.

Σ' αυτή την ομάδα των εισαγωγικών βοηθημάτων⁴ εντάσσεται και το κρινόμενο βιβλίο, πράγμα που καθιστά απόλυτα κατανοητή και δικαιολογημένη την απόφαση του συγγραφέα να αποφύγει την αντιπαράθεση με τη σύγχρονη έρευνα καθώς και τον φόρτο των υποσημειώσεων και των παραπομπών, που θα έμεναν αναξιοποίητες από τον μη ειδικό αναγνώστη. Μια αναλυτική επιλογική σημείωση (σ. 149-155) κατατοπίζει τον χρήστη του βιβλίου για τα βοηθήματα και τις ερευνητικές συμβολές σχετικά με θέματα που θίγονται στην υπό κρίση μονογραφία, ώστε να είναι σε θέση, σε περίπτωση που το επιθυμεί, να εμβαθύνει τις γνώσεις του (πρόκειται για το γνωστό στις αγγλοσαξωνικές χώρες ως *further reading*), ενώ μια εξαιρετικά χρήσιμη βιβλιογραφία κατακλείει τον τόμο (σ. 157-170). Το σώμα του βιβλίου, που ακολουθεί μετά τη σύντομη εισαγωγή (σ. 5-6), συγκροτείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο (σ. 7-21) ο συγγρ., σε μια σύντομη περιδιάβαση, αναφέρεται στη χρονολόγηση των ωδών και στους τόπους καταγωγής των εξυμνούμενων νικητών και θίγει επιγραμματικά θέματα σχετικά με την βασική δομή, τη γλώσσα και το ύφος των επινίκων, οι οποίοι αποτελούν και το αποκλειστικό αντικείμενο εξέτασης του βιβλίου, μια και η επέκταση της μελέτης και στα αποσπάσματα θα προκαλούσε αναπόφευκτα εμπλοκή σε δαιδαλώδη προβλήματα της πινδαρικής έρευνας. Όπως είναι αναμενόμενο, το κεφάλαιο αυτό κινείται στο επίπεδο των γενικών διαπιστώσεων, θα είχε όμως εξαιρετικό ενδιαφέρον αν έθιγε, έστω και παρεκβατικά, το ερώτημα αν παρατηρείται κάποια εξέλιξη, υφολογική⁵ ή ιδεολογική, στην υπερπενηντάχρονη ποιητική παραγωγή του Πινδάρου, ανάμεσα δηλαδή στον 10ο Πυθιονίκο (498 π.Χ.) και τον 8ο Πυθιονίκο (446 π.Χ.).

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 23-38) ο συγγρ. διαπιστώνει, κατά τη σύντομη

2. Στη σειρά «Fondazione Lorenzo Valla» έχει κυκλοφορήσει ήδη η σχολιασμένη έκδοση των *Ισθμιακών* από τον G. A. Privitera (Μιλάνο 1982) και ετοιμάζεται από τον ίδιο η έκδοση των *Νεμεονικών* και των αποσπασμάτων, ενώ ο B. Gentili έχει αναλάβει τον σχολιασμό των *Ολυμπιακών* και των *Πυθιακών*.

3. Βλ. σχετικά W. Fitzgerald, *Agonistic Poetry. The Pindaric Mode in Pindar, Horace, Hölderlin and the English Ode*, Berkeley-Los Angeles-London 1987.

4. Για τον αγγλόφωνο χώρο βλ. D. S. Carne-Ross, *Pindar*, New Haven-London 1985.

5. Βλ. ενδεικτικά W. Theiler, *Die zwei Zeitstufen in Pindars Stil und Vers*, στο έργο του *Untersuchungen zur antiken Literatur*, Βερολίνο 1970, σ. 148 κ.ε.

εξέταση των θρησκευτικών ιδεών του ποιητή⁶, μια πρόοδο ως προς τις ηθικές αντιλήψεις σε σχέση με την επική παράδοση, αλλά δεν θέτει το ερώτημα αν οι λεγόμενες βελτιώσεις των παραδεδομένων μύθων δεν οφείλονται μόνο σε μια πιο εκλεπτυσμένη και εξελιγμένη σύλληψη του θείου, αλλά υπακούουν και στις θεματικές απαιτήσεις της εκάστοτε ωδής. Είναι χαρακτηριστικά εν προκειμένω όσα παρατηρεί ο D. C. Young⁷ σχετικά με τη σκόπιμη αλλαγή του τόπου καταγωγής του Ίσχυ στον 3ο Πυθιονικό: «Yet Pindar's devotion to Apollo cannot be the cardinal reason for his change in the myth: Pindar makes Ischys a foreigner so that the myth of Coronis provides manifest evidence of the truth of the general statement contained in vv. 20-23. By classifying Ischys among *tà πόρσω*, Pindar shows the interconnection of all the ideas expressed in the course of his narrative of the myth and aids considerably the development of a theme formed by the interrelation of all parts of the ode».

Στο τρίτο κεφάλαιο (σ. 39-122), που αποτελεί τον πυρήνα, για χάρη του οποίου γράφτηκαν τα υπόλοιπα συντομότερα κεφάλαια του βιβλίου, ο συγγρ. προσφέρει μια αισθητικού τύπου ανάλυση των ακόλουθων χωρίων: *Ολ.* 1, 1-99· 2· 3, 11-33· 4, 28-57· *Πυθ.* 1, 1-28· 4, 70-246· 9, 5-53⁸. Στόχος του συγγρ. είναι να παρουσιάσει τον πλούσιο ποιητικό κόσμο του Πινδάρου «εξ επαφής», χωρίς τη διαμεσολάβηση δηλαδή του φιλολογικού μικροσκοπίου που στεγνώνει το συναίσθημα και πριμοδοτεί την αυστηρή λογική. Η ένστασή του είναι εν πολλοίς δικαιολογημένη, καθώς «περισσότερο ασχολούμαστε με το να ερμηνεύουμε τις ερμηνείες παρά με το να ερμηνεύουμε τα πράγματα [...]· δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να αλληλοσχολιαζόμαστε»⁹. Το κεφάλαιο αυτό αποκαλύπτει την περιγραφική δύναμη, την ικανότητα για αναλυτικό στοχασμό, τη μεταφραστική δεινότητα και την αφηγηματική χάρη του συγγραφέα του. Από την άλλη μεριά προκαλεί αναπόφευκτα την παρατήρηση ότι, με την εξέταση επιμέρους ενοτήτων από τις ωδές, ο αναγνώστης ενδέχεται να κατανοήσει καλύτερα και να απολαύσει πληρέστερα αυτές τις συγκεκριμένες ενότητες, κινδυνεύει όμως να χάσει τη συνολική θεώρηση της ωδής στην οποία ανήκουν. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια ερμηνευτική εμπλοκή, καθώς δεν ολοκληρώνεται ο κύκλος που συνίσταται στον φωτισμό των μερών από το σύνολο και του συνόλου από τα μέρη του. Βέβαια, ο συγγρ. γνωρίζει άριστα τη δυσκολία αυτή και γι' αυτό σπεύδει να υπογραμμίσει ότι δεν συμερίζεται την αγωνιώδη και με κάθε τίμημα αναζήτηση της περίφημης ενότητας των επινίκων του Πινδάρου, αναζήτηση που απασχόλησε

6. Ο συγγρ. έχει, ασφαλώς, δίκαιο, όταν υποστηρίζει ότι στον Πίνδαρο δεν υπάρχουν συγκροτημένο θρησκευτικό δόγμα και η έννοια της πίστης, όπως την καταλαβαίνουμε εμείς σήμερα· θα απέφευγα, ωστόσο, να χρησιμοποιήσω για τις θρησκευτικές του αντιλήψεις τον πολύ γενικό, και γι' αυτό ελάχιστα χρήσιμο, όρο «μύθος» (σ. 24).

7. *Three Odes of Pindar*, Leiden 1968, σ. 36· πρβ. *αντόθι*, σ. 40, σημ. 1.

8. Πρόκειται αναμφισβήτητα για σημαντικές ωδές ή περικοπές ωδών, αλλά τα κριτήρια της επιλογής δεν είναι απολύτως σαφή.

9. Montaigne, *Oevres complètes*, Edition de la Pléiade, σ. 1045.

τυραννικά πολλές γενιές φιλόλογων. Κατά τη γνώμη του συγгр., η ενότητα, εμφανής ή λανθάνουσα, είναι στοιχείο εξωτερικό και εγκεφαλικό, το οποίο μπορεί να ανάγεται στις προθέσεις του ποιητή, ενδέχεται όμως και να επιβάλλεται με προκρούστειο τρόπο από τον ερμηνευτή του: στον Πίνδαρο υπάρχουν αυτόνομες ενότητες, που αρκούν για να αποκαλύψουν τις συνθετικές αρετές, την ποιητική ουσία και το μεγαλείο του¹⁰. Τέτοιες προωθημένες θέσεις είναι, νομίζω, εύλογο να δημιουργούν επιφυλάξεις, που απαιτούν διεξοδική συζήτηση, κάτι που δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο αυτής της παρουσίασης.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο (σ. 129-148), το πιο ενδιαφέρον κατά τη γνώμη μου, εξετάζει τη λειτουργία των εικόνων, κυρίως στο προοίμιο των επινίκων, με σκοπό να δείξει πώς ο ποιητής κατορθώνει, με την πρώτη κιόλας επαφή μαζί του, να κερδίσει και να κατακλήσει το ακροατήριό του.

Συνοψίζοντας, θα επιθυμούσα να επισημάνω ότι πρόκειται για ένα εισαγωγικό βιβλίο υψηλής εκλαϊκευτικής στάθμης¹¹, γραμμένο με γνώση και ευαισθησία, που σίγουρα θα αποσπάσει την ευαρέσκεια και την ευγνωμοσύνη όσων γνωρίζουν για πρώτη φορά τον Πίνδαρο, γιατί, αν μη τι άλλο, θα τους εμπνεύσει αγάπη για τον μεγάλο ποιητή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Rudolf Kasel, Die Abgrenzung des Hellenismus in der griechischen Literaturgeschichte, Berlin - New York 1987. Walter de Gruyter, σ. 30.

Σε πρόσφατο βιβλίο του για την ελληνιστική ποίηση, ο Hutchinson ορίζει το αντικείμενο της έρευνάς του με τρόπο εμπειρικό. Συγκεκριμένα, δεν αναλαμβάνει να εξετάσει όλους τους ποιητές που εμπίπτουν στην ελληνιστική περίοδο, αλλά απομονώνει ορισμένους ποιητές που δρουν από το 282 ως το 221 π.Χ.¹. Με την επιλογή του αυτή αποφεύγει να εμπλακεί στο γενικότερο πρόβλημα της περιοδολόγησης στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Από τη στιγμή όμως που κάποιος θα θελήσει να δώσει ένα διάγραμμα της λογοτεχνίας αυτής, είναι υποχρεωμένος να διερευνήσει το πρόβλημα της περιοδολόγησης, γιατί αυτή αποτελεί βασική και απαραίτητη οργανωτική αρχή κάθε ιστορικής έρευνας². Το

10. Σ. 153. Βλ. αναλυτικότερη και πιο τεκμηριωμένη συζήτηση στο άρθρο του συγгр. Pindaro: Formalismo e critica estetica, *AC* 56 (1987) 26-55.

11. Για τη χρήση και κατάχρηση του όρου «εκλαϊκευση» παραπέμπω στις διευκρινίσεις του Ν. Χ. Χουρμουζιάδη, *Όροι και μετασχηματισμοί στην αρχαία ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1984, σ. 14-15.

1. G. O. Hutchinson, *Hellenistic Poetry*, Οξφόρδη 1988, σ. 1, σημ. 1 και σ. 5.

2. Βλ. H. Bengtson, *Introduction to Ancient History*, μετ. R. I. Frank - F. D. Gilliard. Berkeley-Los Angeles-London 1970, σ. 4, όπου συζητείται το αμφιλεγόμενο θέμα του καθορισμού των χρονολογικών ορίων ανάμεσα στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα.

ενδιαφέρον θέμα της οριοθέτησης της ελληνιστικής εποχής, όπως επιχειρείται στις διάφορες γραμματολογίες, αναλαμβάνει να το αναπτύξει ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας Rudolf Kassel σε ένα κομψό τευχίδιο που περιλαμβάνει την ανακοίνωσή του στη 19η σύνοδο της Mommsen-Gesellschaft (Βρέμη, 10.6.1987).

Επειδή εισηγητής του όρου «ελληνιστικός» είναι ο J. G. Droysen³, ο συγγρ. σπεύδει να διευκρινήσει ότι ο Droysen δεν είχε σχηματίσει σαφή και επαρκή χωροχρονική εικόνα του όρου, αλλά τον χρησιμοποιούσε ποικιλότροπα: τότε πρόκειται για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, τότε για μια ιστορική αρχή και τότε για μια ομάδα συγκεκριμένων φαινομένων (σ. 2). Ο συγγρ. ανιχνεύει στη συνέχεια τις προσπάθειες των ερευνητών να συγκροτήσουν μια περιοδολόγηση και μνημονεύει τις απόψεις των G. I. Vossius, F. A. Wolf, G. Bernhardt, K. O. Müller, Th. Bergk, W. Christ, W. Schmid, U. von Wilamowitz (σε αυτόν οφείλεται η επαναξιολόγηση της ελληνιστικής εποχής, η οποία, με σπάνιες εξαιρέσεις, θεωρούνταν περίοδος στείρου μιμητισμού και παρακμής⁴: ο Wilamowitz συνετέλεσε επίσης στην οριστική επικράτηση του όρου «ελληνιστικός» αντί «αλεξανδρινός») και A. Lesky⁵. Ο συγγρ., ύστερα από αυτή την επισκόπηση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η οριοθέτηση της ελληνιστικής εποχής ανάμεσα στο 323 (θάνατος του Μεγάλου Αλεξάνδρου) και 30 π.Χ. (πτώση της Αλεξάνδρειας) δεν έχει καμιά σχέση με τον Droysen και ότι είχε προταθεί ήδη από τον Wolf (σ. 10), ο οποίος, ως σημειωθεί, ονόμαζε την περίοδο αυτή aetas studiorum Alexandrinorum seu polymathiae Alexandrinae (σ. 4). Ο συγγρ. συμφωνεί με τον Wolf ότι το 30 π.Χ. είναι, πράγματι, μια βολική και συμβολική πολιτισμικοϊστορική τομή που μπορεί να αποτελέσει το κατώτερο χρονολογικό όριο (σ. 15): το ανώτερο όριο όμως είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Η πρόταση του K. Dover να τοποθετηθεί η αρχή της ελληνιστικής ποίησης γύρω στα 400 π.Χ., δηλαδή αμέσως μετά τον θάνατο του Ευριπίδη και του Σοφοκλή, απομονώνει τη λογοτεχνία από άλλα είδη του λόγου, όπως η ιστοριογραφία, η ρητορική και η φιλοσοφία, τα οποία γνώρισαν σημαντική μεταβολή στα χρόνια του Αλεξάνδρου⁶.

3. Βλ. πρόχειρα A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1981⁵, σ. 882. Πρόσφατα αμφισβητήθηκε η άποψη του Lesky και άλλων παλαιότερων μελετητών ότι ο Droysen είχε παρερμηνεύσει τον όρο που απαντά στις *Πράξεις των Αποστόλων* 6, 1· βλ. σχετικά Kassel, σ. 20, σημ. στο 10,22 με σχετική βιβλιογραφία.

4. Η αρνητική στάση απέναντι στην ελληνιστική περίοδο ξεκινά ήδη από την αρχαιότητα με τις απόψεις του Οβιδίου, του Κοϊντίλιανού και του Ψευδο-Λογγίνου. Από τους νεότερους ο Kassel, σ. 11-15, αναφέρει τους Heyne, Winckelmann, Herder, Fr. Schlegel και Nietzsche.

5. Η πρόσφατη γερμανική συλλογική γραμματολογική προσπάθεια στο πλαίσιο του *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft* (1981) αντιμετωπίζει την αρχαία ελληνική γραμματεία κατά είδη και όχι κατά εποχές.

6. Την τομή στα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου την είχε εντοπίσει ήδη ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στην ημιτελή πραγματεία του *Περί των αρχαίων ρητόρων*, σ. 3 Us.-Rad.

Αν όμως δεχτούμε τα χρόνια αυτά ως ανώτερο όριο, τότε μένει μετέωρη η Νέα Κωμωδία, που τότε τοποθετείται στην ελληνιστική περίοδο και τότε αποκλείεται από αυτήν. Ο συγγρ. αφήνει συνειδητά ανοιχτό αυτό το θέμα, που αποτελεί πρόκληση για τη μελλοντική έρευνα.

Η αναλογία κειμένου και σημειώσεων είναι 3:2, αναλογία που δείχνει εύγλωττα την πλούσια τεκμηρίωση και την αξιοθαύμαστη ενημέρωση στη σχετική βιβλιογραφία. Το ύφος, που έχει διατηρήσει στοιχεία του προφορικού λόγου, είναι διαυγές και γλαφυρό, και η περιήγηση στον γραμματολογικό χώρο γίνεται με αξιοζήλευτη δεξιότητα. Με έναν λόγο: πρόκειται για μια σημαντική μεταγραμματολογική συμβολή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

T. h. P a p a n g h e l i s, Propertius: A Hellenistic Poet on Love and Death, Cambridge, CUP 1987, σ. xii + 236.

Πρόκειται για αναλυτική μελέτη των ελεγείων του Προπέρτιου που έχουν θέμα τον «έρωτα και τον θάνατο» ή ακριβέστερα τον ερωτικό θάνατο (Liebestod). Η κύρια συμβολή της μονογραφίας αυτής είναι τριπλή: η εννοιολογική και φιλολογική επεξεργασία του σύνθετου αυτού μοτίβου που κατέχει κεντρική θέση μέσα στην ποίηση του Προπέρτιου, η ανακάλυψη ενός δομικού σχήματος (αποτυπωμένου στις ελεγείες αυτές) που βοηθά στην επανεκτίμηση της (αμφισβητημένης) ενότητάς τους, και η σύνδεση της νεοτερικής θεματογραφίας και τεχνικής του ποιητή αυτού με την ελληνιστική ποιητική θεωρία και πράξη.

Το ίδιο εύκολα, όμως, δεν μπορεί να συνοψιστεί η συμβολή αυτής της μελέτης στην επίλυση ενός μεγάλου πλήθους μικρών εκκρεμοτήτων της Προπέρτειας εξήγησης. Δεν πρέπει ακόμη να μείνει ασχολίαστη εδώ η δομή του συνόλου της εργασίας: το εισαγωγικό κεφ. ορίζει το πρόβλημα και προδιαγράφει, τόσο μόνον όσο χρειάζεται, τις προϋποθέσεις της έρευνας· η επεξεργασία του διαβαθμίζεται σε τέσσερα κύρια και δύο βοηθητικά κεφάλαια, ενώ σε ένα τελικό κεφ. τα επιμέρους συμπεράσματα συμβάλλονται και εκβάλλουν σε έναν προβληματισμό ευρύτερο από αυτόν που διαφαίνεται στον τίτλο. Με αυτό τον τρόπο ο αναγνώστης βοηθείται να εκτιμήσει με ακρίβεια τα όρια της συμβολής της ειδικής αυτής εργασίας στη μελέτη του Προπέρτιου ως του κορυφαίου ίσως εκπροσώπου της ρωμαϊκής ελεγείας· συνάμα γίνεται έκδηλη και η διαρκής προσπάθεια του συγγρ. να συνδέει το μερικό με το γενικό, ώστε το πρώτο να αποκτήσει το νόημά του (κάτι που όχι σπάνια χάνεται στη βιομηχανία των διδακτορικών διατριβών): γιατί και ο υπότιτλος της εργασίας σε τελευταία ανάλυση (με το πρόσχημα ενός εμπρόθετου προσδιορισμού) φέρνει σε επαφή δύο γραμματειακά υποσύνολα, τη λατινική και την ελληνιστική ποίηση, επιβεβαιώνοντας τη ροπή του συγγρ. να διευρύνει νόμιμα την περιφέρεια μιας αναλυτικής μελέτης, χωρίς να σφετερίζεται

το χώρο της συνθετικής μονογραφίας. Θα δούμε ότι η ίδια τάση τού επιβάλλει συχνά να αναζητεί παράλληλα και στη νεότερη ευρωπαϊκή ποίηση, αν πρόκειται έτσι να διευκρινιστούν συλλήψεις και πρακτικές της κλασικής ποιητικής παράδοσης.

Στο Εισαγωγικό κεφάλαιό του (σ. 1-9) ο συγγρ. (πάντα με οικονομία και πυκνότητα) επιμένει σε έννοιες κλειδιά και σε κάποιες προϋποθέσεις της έρευνάς του: Διευκρινίζει λ.χ. ότι η ίδια η διατύπωση του προβλήματος (έρωτας και θάνατος) έχει εμφανή οφειλή στη νεότερη ρομαντική ποιητική θεωρία και τέχνη. Γι' αυτό, στην πρώτη ήδη παράγραφο, αισθάνεται την ανάγκη να υπερασπιστεί τη νομιμότητα μιας έρευνας με αυτό το περιεχόμενο στο χώρο της λατινικής ποίησης: και εδώ (όπως και κυρίως παρακάτω, βλ. σ. 19) διευκρινίζει το είδος λ.χ. του ρομαντικού έρωτα που υπόκειται στις ζητήσεις του.

Δηλώνει ότι θα χρησιμοποιήσει τη γενικότερη έννοια της ευαισθησίας (ως sensory perception, ως sensibility και ως sensuousness) του Προπερτίου —και ειδικότερα της οπτικής ευαισθησίας (tempérament visuel) και της αίσθησής του του θανάτου (sentiment de la mort)— δανεισμένη από το βασικό βιβλίο του P. Boucher (*Études sur Properce*, 1965) και τις σχετικές απόψεις του σημαντικού λατινιστή La Penna (*L'integrazione difficile. Un profilo di Properzio*, 1977). Πρέπει ευθύς αμέσως να υπογραμμιστεί αφενός ότι το δάνειο υφίσταται πρώτα επεξεργασία από τον συγγρ. (με την αποφασιστική σύνδεση σε κάποιες ελεγείες της οπτικής σύλληψης με την αίσθηση του θανάτου) και αφετέρου ότι χρησιμοποιείται ως βασικό εργαλείο για μια λεπτομερή, κάποτε εξαντλητική, ανάγνωση (close reading) και εκτίμηση των ελεγείων αυτών ως ποιητικών συνόλων. (Ο συγγρ. εξηγεί πειστικά γιατί δεν ήταν δυνατό να επεκτείνει τη διατριβή του και σε άλλες ελεγείες με κεντρικά θέματα την ομορφιά των έργων τέχνης, την αγάπη του ποιητή για τη Ρώμη κτλ., προκειμένου να ολοκληρώσει τον έλεγχο και τη συμπλήρωση της λειτουργίας της βασικής σύλληψης του Boucher για την τέχνη του Προπερτίου: σ. 3). Την επεξεργασία της βασικής έννοιας εκθέτει ο συγγρ. στις σ. 3-7, όπου γίνεται σαφές λ.χ. το περιεχόμενο της προπέρτειας ευαισθησίας (που για τον La Penna συμπίπτει με κάτι πολύ βαθύτερο, με μια αληθινή «esaltazione estetica della gioia dei sensi») και υποβάλλεται η σχέση του αφενός με τον έρωτα και αφετέρου με το «sinister, the morbid, the grotesque» —και επιτέλους με τον ίδιο τον θάνατο.

Ότι, τέλος, η αναζήτηση λογοτεχνικών προτύπων γι' αυτή την ποιητική αντίληψη του έρωτα-θανάτου μοιραία οδηγεί τον μελετητή στην ελληνιστική ποίηση, το προκαταβάλλει ο συγγρ., χωρίς να επεκτείνεται ακόμη σε λεπτομέρειες.

Οι κύριες ελεγείες που εξετάζονται στα επόμενα κεφάλαια είναι οι: 2.1 (κεφ. 3), 2.13 (κεφ. 4), 2.26b (κεφ. 5), 2.8 (κεφ. 6). βοηθητικά αναλύονται και οι 2.9, 17, 20, 24b, (κεφ. 7). Το πλαίσιο διαμορφώνεται ήδη στο 2. κεφ. με την εξέταση της ελεγείας 1.19. Το 8., παραρτηματικό σε σχέση με τα προηγούμενα, κεφάλαιο αποτελεί explication de texte της ελεγείας 4.7, στην οποία το κεντρικό θέμα δεν είναι πια η σχέση του έρωτα με τον θάνατο, αλλά του έρωτα και της ομορφιάς.

Από τα προηγούμενα δεν θα πρέπει να σπεύσει κανείς να συμπεράνει ότι η συζήτηση περιορίζεται βέβαια στις προηγούμενες ελεγείες: με αναλυτικότερο ή συνοπτικότερο τρόπο επεκτείνεται σε πάνω από 70 από τις 92 ελεγείες του Προπέρτιου, με ιδιαίτερη πάντα επιμονή στις ελεγείες του 2. βιβλίου· εξάλλου καθ' οδόν επιστρατεύονται χωρία 43 άλλων συγγραφέων και ποιητών, όπως δείχνει ο πίνακας χωρίων του βιβλίου, καθώς και οι απόψεις ενός μεγάλου κύκλου νεότερων ποιητών, συγγραφέων και προπάντων φιλολόγων.

Σε καθένα από τα επόμενα κεφάλαια: ο συγγρ. μεθοδικά σκιαγραφεί το πρόβλημα, συνοψίζει την προηγούμενη σχετική συζήτηση (δίνοντας και σχολιάζοντας την ειδική βιβλιογραφία), επιχειρηματολογεί υπέρ της πρότασής του και, τέλος, συνοψίζει τα επιμέρους συμπεράσματα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 10-19) η εξέταση του 1.19 αναλαμβάνεται κυρίως για να οριστεί το περιεχόμενο του προπέρτιου amor, όπως θα ισχύσει σε όλα τα επόμενα. Προβάλλεται η θέση ότι ο Liebestod του 1.19 δεν είναι (όπως θα ανέμενε κανείς από τον κεντρικό στ. 11 *traicit et fati litora magnus amor*) απλώς: έρωτας και θάνατος, ούτε έρωτας ως τον θάνατο, αλλά στην πραγματικότητα ο έρωτας ως θάνατος.

Δείχνεται ότι η ιδεαλιστική (και από μίαν άποψη ρομαντική) ερμηνεία του R. Reitzenstein και άλλων, ότι εδώ ο έρωτας ξεπερνά το σύνορο της ζωής και εισέρχεται στο χώρο του επείκεινα, πρέπει να αντικατασταθεί από μια ερμηνεία του έρωτα περισσότερο σενσουαλιστική, γιατί στην κατεύθυνση αυτή μας οδηγούν γλωσσικά σήματα, με νόημα ταυτόχρονα αφηρημένο και συγκεκριμένο, όπως πρώτος διέγινωσε ο G. Williams: οι λέξεις *fatum* (= θάνατος/νεκρό σώμα), *exsequiis* (= θάνατος/νεκρός/κηδεία/τάφος), *funus, pulvis*. Τη λειτουργία αυτής της διαλεκτικής ανάμεσα στο αφηρημένο και το συγκεκριμένο στο 1.19 («dialectics of concrete and abstract») επιχειρεί στη συνέχεια να αναγνώσει μέσα στην ελεγεία ο συγγρ., επιμένοντας αφενός στη λειτουργία του μυθολογικού παραδείγματος (του έρωτα Πρωτεσίλαου και Λαοδάμειας) και αφετέρου στους στ. 5-6 (που περιέχουν τη σημαντική λ. *ocellis*). Από την ανάλυση προβάλλει η αισθητηριακή (*sensory*) και δη κατεξοχήν *visual* προκατάληψη της ελεγείας αυτής (θα προσθέταμε: ότι ο E. Pound, *ABC of Reading*, Λονδ. 1961, έχει ονομάσει «φανοποιία»), γιατί, κατά τον ποιητή, ο έρωτας μαγνητίζεται από την ομορφιά, κολλά στα μάτια του εραστή και δεν λείπει ούτε από τη νεκρική του τέφρα (*forma, haesit oculis, pulvis, favilla* είναι οι κρίσιμες λέξεις), με αποτέλεσμα η αισθητηριακή «γραμμή της ζωής» να συνεχίζεται και μετά το θάνατο. Ο έρωτας μάλιστα του μυθολογικού παραδείγματος εδώ ρητά ταυτίζεται με τον έρωτα του ποιητή για την Κύνθια.

Η διόλου τυχαία ή διακοσμητική σύγκριση με την ποίηση του Quevedo, του John Donne και του Petrarca βοηθά τον συγγρ. να ορίσει και τον (Άγγλο περισσότερο ίσως) αναγνώστη να κατανοήσει την ιδιοτυπία του προπέρτιου έρωτα ως θανάτου σε διάκριση προς την αντίστοιχη σύλληψη των ρομαντικών ποιητών.

Ως εδώ η προσπάθεια ήταν να δειχτεί ότι το ερωτικό θέμα, κεντρικό σε

ολόκληρη τη λατινική ερωτική και ιδιαίτερα στην ελεγειακή ποίηση, στον Προπέρτιο, όταν εμφανίζεται μαζί με το μοτίβο του θανάτου, δεν παρατάσσεται προς αυτό, αλλά, με ένα λόγο, ταυτίζεται μαζί του. Για την ιδιότυπη αυτή σύλληψη έχουν προταθεί ερμηνείες ψυχαναλυτικές, στις οποίες ο συγγραφέας, τουλάχιστον ως αναρμόδιος, δεν καθυστερεί. Ο δικός του δρόμος, περνώντας μέσα από την φιλολογική/μορφολογική ανάλυση του κειμένου, καταλήγει στην πρόταση μιας υπόθεσης ως προς το βασικό αφηγηματικό σχήμα (structural pattern) που οργανώνει αυτήν και ίσως και κάποιες άλλες από τις επίμαχες ελεγείες του Προπέρτιου. Στα επόμενα κεφάλαια ο συγγρ. (α) συμπληρώνει την ανίχνευση του οργανωτικού αυτού σχήματος, που ατόφιο ή παραλλαγμένο επανέρχεται στις ελεγείες 2.1, 2.13, 2.26b, κ.α., όπου απαντά το δίδυμο μοτίβο του έρωτα και του θανάτου, και (β) διερευνά τις ελληνιστικές προκαταβολές ενός τέτοιου τρόπου σύνθεσης. ('Όσοι γνωρίζουν την κακή χειρόγραφη παράδοση αυτού του Λατίνου ποιητή από τη μια θεωρούν ευπρόσδεκτη μια νέα πρόταση που οδηγεί σε επανεκτίμηση —και ενδεχομένως αποκατάσταση— της ενότητας των ενλόγω ελεγείων, από την άλλη όμως σημαίνουν αυξημένη επαγρύπνηση ενώπιον ερμηνευτικών προτάσεων με άμεσες συνέπειες στο επίπεδο της κριτικής του κειμένου). Προδίδουμε από τώρα τη διπλή αφηγηματική κίνηση κατά το σχήμα του συγγρ. (: από τη σκηνοθετημένη σύγκρουση ανάμεσα στα ελεγειακά και μη ιδεώδη —και σε επίπεδο ζωής και σε επίπεδο τέχνης— στο πρώτο μέρος του ποιήματος, ο ποιητής περνά στη «θανατολογία» η οποία δεσπόζει στο δεύτερο), για να προχωρήσουμε στην κατά κεφάλαιο έκθεση της επιχειρηματολογίας και των συμπερασμάτων του βιβλίου.

Κεφάλαιο τρίτο (In amore mori: μάγισσες και ερωμένες, ελεγ. 2.1) σ. 20-49. Ο συγγρ. θίγει το πρόβλημα της ενότητας αυτής της προγραμματικής για το 2. βιβλίο ελεγείας, την οποία μελετητές από παλιά επέμεναν να διχοτομούν σε ένα πρώτο τμήμα (1-46), όπου δεσπόζει η παρουσία του εκστατικού τραγουδιστή του έρωτα, και σε ένα δεύτερο (47-78), όπου (θεωρείται ότι) ο τόνος μεταβάλλεται ριζικά και απότομα, για να γίνει μελαγχολικός μέχρι θανάτου.

Μετά από μια επισκόπηση της αφηγηματικής δομής των ελεγ. 1.6 και 1.7, ο συγγρ. βρίσκει ότι και οι δύο σφραγίζονται από το αφηγηματικό σχήμα που επισημάνθηκε προηγουμένως: Ο ποιητής απορρίπτει ευθεία ή πλάγια πρόσκληση για διαφορετικό τρόπο ζωής και ποιητικής γραφής (recusatio), εκθέτει τους λόγους που του επιβάλλουν τις σχετικές επιλογές και αποτιμά την αξία των εναλλακτικών λύσεων σ' αυτό ακριβώς το σημείο, μετά δηλ. από την recusatio και κάποια ρητή ερωτική δήλωση, κάνει την εμφάνισή του το θέμα του θανάτου —και στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις, αλλά και στην 2.1. Για να φανεί όμως ότι το πράγμα δεν είναι καθόλου τυχαίο, ο συγγρ. προχωρεί σε λεπτομερέστερη ανάλυση της τελευταίας ελεγείας.

Καταρχήν η ανάλυση των στ. 43-48: εδώ ο ερωτικός θάνατος προδηλώνεται με τρεις εικόνες (: navita/arator/miles), συνεχίζεται με την —και ερωτική, όπως υποδείχνει ο συγγρ.— μεταφορά του ρ. contero και κορυφώνεται με τον ύμνο του στ. 47: laus in amore mori. Η πειστική αυτή ανάγνωση αποκαθιστά τη συνέχεια

(και μάλιστα κλιμακωμένη) στην πορεία του ενός και του αυτού Grundgedanke. Κατανοώντας τη σημασία του ρήματος *contergo* ως πολύτιμου κρίκου στο χωρίο αυτό, ο συγγρ. αξιοποιεί το εύρημά του (χωρίς όμως να εξαντλεί τα περιθώρια εκμετάλλευσής του). Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η συναίρεση του έρωτα και της φθοράς —εδώ ίσως, και όχι παρακάτω, θα ταίριαζαν πολύ καλύτερα, ως προμετωπίδα οι σχετικοί στίχοι του Καβάφη— σε ένα ρήμα όπως το *contergo* αποτελεί πραγματικό ποιητικό εύρημα.

Ως προς το δεύτερο, κατόπιν, μισό του ποιήματος (στ. 46 κ.ε.): Εξετάζεται ο κατάλογος μυθολογικών παραδειγμάτων (Φαίδρα, Κίρκη, Μήδεια) και ακολουθείται η άποψη του Camps, σύμφωνα με την οποία τη συναγωγή των τριών αυτών ανόμοιων γυναικών στο ίδιο χωρίο τη δικαιολογεί επαρκώς η κοινή μαγική τους ιδιότητα. Ο συγγρ. δείχνει ότι (κατά την μυθολογική παράδοση) πρόκειται επιπλέον για γοητευτικές και ωραίες γυναίκες που κατέχουν φίλτρα του έρωτα και της καταστροφής, είναι δηλ. ερωμένες και μάγισσες μαζί. Οι γυναικείες αυτές μορφές, που δείχνουν κοινή τη ρίζα του έρωτα και του θανάτου, στοιχίζονται με τη μορφή της Κύνθιας, της ερωμένης του Προπερτίου, η οποία έχει μαγέψει και λεηλατήσει τις αισθήσεις και το μυαλό του ποιητή-εραστή. Η ανάγνωση των στ. 59-70 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εδώ ο έρωτας για άλλη μια φορά συλλαμβάνεται ως θάνατος, ακριβέστερα: ως το μόνο αμετάκλητο είδος θανάτου (σ. 29). Η συζήτηση των ελεγ. 2.4 και 2.27 προσφέρει πρόσθετη παράλληλη ύλη για τα συζητούμενα μοτίβα της μαγείας και της ιατρικής, αποκαλύπτει όμως συνάμα και: (α) άλλο ένα δείγμα της προσφιούς ελληνιστικής τεχνικής που ο Cairns, ο Giangrande και άλλοι ονόμασαν *self-imitation cum variation* και (β) άφθονη ποιητική ύλη που από την ελληνιστική ποίηση πέρασε στην ποίηση του Προπερτίου.

Ο στ. 47 κρύβει, όμως, κι ένα άλλο ποιητικό τέχνασμα, ελληνιστικής καταβολής, όπως επισημαίνει ο συγγρ. (χωρίς όμως να προσφέρει ενδεικτικά τουλάχιστον παράλληλα και από την ελληνιστική ποιητική θεωρία και πράξη): πρόκειται για το ετυμολογικό παιχνίδι που, με την γειτνίαση που επιβάλλει στις λέξεις *amore* και *moiri*, προδίδει τη σύλληψη κάποιας στενής σχέσης μεταξύ των δύο φαινομένων: το ημιστίχιο αυτό αποτελεί την ευρηματική επιτομή της κύριας πρότασης του βιβλίου αυτού, του έρωτα ως θανάτου. Επιπλέον, η συζήτηση του ετυμολογικού τεχνάσματος οδηγεί τον συγγρ. στον Λουκρήτιο: συγκεκριμένα υποβάλλεται η συμπληρωματική πρόταση ότι η προπερτεία θεωρία *amor-mors* βάλλει πλαγίως και ειρωνικώς κατά της αντίστοιχης, καθαρά μηχανιστικής, λουκρήτειας θεωρίας *amor-umor*. Η τελευταία αυτή παρέκβαση συγκεντρώνει αρκετές προϋποθέσεις αξιοπιστίας, αξίζει όμως να αναμοχλευθεί, με γενικότερη διατύπωση, σε καταλληλότερη ευκαιρία (βλ. σ. 47, σημ. 76).

Με αυτούς τους όρους ο συγγρ. δεν πιστεύει ότι ο τόνος του 46 κ.ε. είναι τόσο μελαγχολικός και πεισιθάνατος όσο έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν —στο μέτρο τουλάχιστον που ο στοχασμός του έρωτα εδώ μοιάζει να έχει απορροφήσει τη σκέψη του θανάτου και, με ένα λαμπρό ποιητικό εύρημα, να στοχεύει, ειρωνικά πια και πολεμικά, προς τη θεωρία του μεγάλου αντιπάλου. Οι συνέπειες αυτής της ερμηνείας για την ενότητα της ελεγείας 2.1. είναι προφανείς.

Τέταρτο κεφάλαιο (Η κηδεία, 2.13) σ. 50-79.

Και αυτή η ελεγεία έχει διχοτομηθεί από την κριτική: στους στ. 1-16 (το τραγούδι του έρωτα και της ποιήσης: *me iuvat in gremio doctae legisse puellae*, 11), και στους στ. 17-58 (την προσμονή του θανάτου και τη φαντασία της κηδείας: *quandocumque igitur nostros mors claudet ocellos*). Η ριζική αυτή ασυνέπεια του τόνου αποτελεί το αποφασιστικό κριτήριο για την προτεινόμενη διχοτόμηση.

Η ενωτική αντιπρόταση του συγγρ. στηρίζεται στην επισήμανση ότι και εδώ εφαρμόζεται το δομικό σχήμα των ελεγ. 1.6, 1.7 και 2.1: επιπλέον, ο στ. 11 δεν είναι, κατά τον συγγρ., παρά ένα *passus* από το θέμα και τον τόνο του πρώτου στα αντίστοιχα στοιχεία του δεύτερου μισού της ελεγείας. Συμπληρωματική ενίσχυση της ποιητικής συνέχειας προσφέρει η υποδεικνυόμενη «οπτική» συνέχεια στο εσωτερικό της ομάδας των στ. 17-38. Η προσεχτική ανάγνωση αποφέρει και άλλους καρπούς:

(α) αποκαλύπτει στο τμήμα 17-58 αφενός τον ερωτικό συμβολισμό της θανατολογίας [ο έρωτας ως θάνατος φωλιάζει μέσα σε λέξεις, την κρίσιμη αμφισβησία των οποίων ο συγγρ. φέρνει στην επιφάνεια με συστηματική έρευνα], και αφετέρου την ειρωνική αντίστιξη ανάμεσα στην Καλλιμάχεια λιτότητα και τον αισθησιακό όγκο του ερωτικού αυτού θανάτου: (β) ανακαλύπτει ότι το πρότυπο για ένα σημαντικό μέρος [και όχι μόνο για μεμονωμένες λέξεις, όπως είχε ήδη άλλωστε επισημανθεί] του τμήμ. 17-58 είναι ο *Επιτάφιος Αδώνιδος* του Βίωνα (το τελευταίο αυτό εύρημα υποχρεώνει τον συγγρ. να αντιμετωπίσει το πρόβλημα: πώς συμβιβάζεται μέσα στο ίδιο ποίημα η υποδοχή και της Καλλιμάχειας λεπτότητας και του όγκου του βιώνειου μπαρόκ: κι εδώ οι διευκρινίσεις είναι εύστοχες): (γ) αν, τέλος, ο θάνατος, κατά την πειστική ανάλυση του συγγρ., δεν συνιστά εδώ παρά έναν «θρίαμβο του έρωτα», η διάκριση τόνου ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο μισό της επίμαχης ελεγείας χάνει την οξύτητα που της απέδιδε η παλαιότερη ανάλυση —και ανάλογα μειώνεται η τιμή του σχετικού αναλυτικού επιχειρήματος. (Εδώ ο συγγρ. διευκολύνεται από μια διατύπωση του *Lefèvre*, που απομακρύνεται από την παλιότερη, καθαρά αρνητική, ερμηνεία: σ. 73: η απολύτως, όμως, θετική αποτίμηση του κλίματος των τελευταίων στ. ανήκει στον συγγρ.).

Ας σημειωθεί ακόμη ότι με τις αναλύσεις του 4. κεφ. ο κατάλογος των ελληγιστικών στοιχείων που εκμεταλλεύεται ο Προπέρτιος έχει αυξηθεί σημαντικά (βλ. λ.χ. σ. 55 κ.ε.).

Πέμπτο κεφάλαιο (Το ναυάγιο, 2.26b) σ. 80-111.

Ο συγγρ. ασχολείται εδώ με μιαν ακόμη ελεγεία, της οποίας η ενότητα έχει αμφισβητηθεί. Υποστηρίζει ότι πρόκειται για τη θεαματικότερη φαντασία ερωτικού θανάτου μέσα στο έργο του Προπέρτιου: αρκεί να σημειωθεί ότι κορυφώνεται με τη θανάσιμη και συνάμα ερωτική περίπτυξη του στ. 43: *certe isdem nudi pariter iactabimur oris*.

Ο συγγρ. υποστηρίζει ότι οι στίχοι 21-28 παρουσιάζουν το γνωστό δομικό σχήμα που επισημάνθηκε και σε προηγούμενες περιπτώσεις, πράγμα που επι-

τρέπεται την υπόθεση ότι εδώ δεν συνεχίζεται, όπως υποστηριζόταν, η προηγούμενη αλλά εγκαινιάζεται μια νέα ελεγεία, η δομή της οποίας διερευνάται στη συνέχεια.

Πράγματι το ναυάγιο και ο θάνατος είναι το θέμα τόσο του πρώτου (1-20) όσο και του δεύτερου (21-58) μέρους της ελεγείας, την πρώτη φορά σε όνειρο (*vidi te in somnis*) και τη δεύτερη σε φαντασίωση του ποιητή. Αυτή η εξωτερική ενότητα (την οποία δοκίμασε να υπερασπιστεί μερίδα νεοτέρων φιλολόγων) αμφισβητείται από τον συγγρ., ο οποίος επικαλείται σημαντικά πρόσθετα φιλολογικά επιχειρήματα.

Η αναζήτηση επιχειρημάτων τον οδηγεί σε ομόθεμα χωρία και της λατινικής ποίησης (του Προπέρτιου αλλά και του Λουκρήτιου και του Οβιδίου) και της οικείας ελληνιστικής παραγωγής —ιδίως των επιγραμματοποιών— και μόνη η *Παλατινή Ανθολογία* περιλαμβάνει πάμπολλα επιγράμματα με αφηγηματικό πυρήνα το ναυάγιο, με το οποίο μάλιστα, σε κάποια από αυτά, συνδυάζεται ποικιλοτρόπως το ερωτικό στοιχείο (βλ. ολόκληρο το 7. βιβλίο της *Παλ. Ανθ.*, καθώς και τα επιγρ. 12.156, 157, 167 κ.ά.). Η διπλή αυτή λογοτεχνική παράδοση του είδους προκαθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη θεματική ύλη και την τεχνική της επεξεργασίας της —κι αυτά τα δείχνει ο συγγρ., κατά τη γνώμη μας, ικανοποιητικά. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για την ερμηνεία της ελεγείας αυτής είναι η χρήση της επικυρωμένης από την παράδοση ναυτικής/ερωτικής αμφισβήτησης στο κεφάλαιο του λεξιλογίου.

Το πρότυπο εξάλλου που υπόκειται στην ερωτική φαντασία των στ. 29-58 (και προπάντων στο καταληκτικό δίστιχο) εντοπίζεται από τον συγγρ. στην υποθετική ύπαρξη ενός επιλλίου, στο οποίο θα συγκεντρώνονταν θεματικά στοιχεία κοινά ανάμεσα στους στ. 26.35 κ.ε., στη 18. και 19. Επιστολή του έργου *Heroides* του Οβιδίου και στο επύλλιο *Ta καθ' Ηρώ και Λεάνδρον* του Μουσαίου. Την υπόθεση τη στηρίζει πλούσια επιχειρηματολογία.

Στο έκτο κεφάλαιο (*In amore mori: crime passionnel*) εξετάζεται η ελεγεία 2.8, χαρακτηριστικό δείγμα «εσωτερικού μονολόγου», παραβλητέο κυρίως προς τα ποιήματα 64 και 68 του Κάτουλλου και προς την 10. Εκλογή του Βιργιλίου. Και αυτής της ελεγείας η ενότητα έχει αμφισβητηθεί στο παρελθόν. Ο συγγρ. ασπάζεται το ενωτικό επιχείρημα του T. A. Suits (1965) και το συμπληρώνει, με χρήση αυτού που αποκαλεί «wider Propertian context».

(α) Στίχοι 1-16: Οι στ. αυτοί, υποστηρίχθηκε το 1977 από τον Lefèvre, συνιστούν εσωτερικό μονόλογο, χωρίς προηγούμενα στην αρχαιοελληνική παραγωγή, αλλά με μικρή παράδοση στην αντίστοιχη ρωμαϊκή. Ο συγγρ. συμπληρώνει την ανάλυση του Lefèvre με την δική του υπόθεση για structural pattern προς το οποίο τα 2.1, 2.13, και 2.26b μοιάζει να υπακούουν. Στα 2.1, 13, 24b και 8 όλες οι πρώτες «verse-paragraphs» αποτελούνται από 16 στίχους (στην ελεγ. 2.26b, από 8): σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα 16στιχα αυτά, με κοινό το ίδιο άθροισμα θεματικών στοιχείων, λειτουργούν ως τυπικό προανάκρουσμα που στερείται γνήσια δραματική ένταση. Σταθερά, μετά από τα προανακρούσματα αυτά, έπεται το θέμα του *Liebestod*.

(β) Στ. 17 κ.ε.: Εδώ παρατηρείται μια «generic transposition» (προπομπός

της ήδη ο στ. 10: *et Thebae steterunt altaque Troia fuit*). Ο Προπέρτιος, κατά την πειστική πρόταση του συγγρ., μεταθέτει την ελεγεία του στο χώρο της τραγωδίας (σύμβολό της η Θήβα) και του παλιού έπους (σύμβολό του η Τροία) για να ενισχύσει τον τόνο του πάθους: αυτή η πρόταση συνοδεύεται από απόρριψη της συνήθους υπόθεσης ότι η τραγωδία και το έπος χρησιμοποιούνται ποιητικά εδώ δήθεν για τους συγκεκριμένους συνειρμούς που ανακαλούν και που διαπλέκονται σημαντικά με συγκεκριμένα νοούμενα της ελεγείας αυτής. Η αλήθεια είναι ότι αυτοί οι συνειρμοί από πολλούς αναζητήθηκαν ως τώρα με μικρή όμως επιτυχία. Ειδικά όσον αφορά στην εμπλοκή του έπους εδώ και ιδιαίτερα στους στ. 37-8: το ερώτημα είναι αν υπόκειται άμεση ανάγνωση της ίδιας της Ιλιάδας ή μήπως ένα ενδιάμεσο ελληνιστικό επύλλιο. Είτε το πρώτο συμβαίνει είτε το δεύτερο, το σημαντικότερο είναι το πώς γίνεται η εκμετάλλευση του δάνειου αυτού: με κεντρική μορφή τον ερωτικό Αχιλλέα. Όσον αφορά εξάλλου στην τραγωδία: ποια Αντιγόνη υπόκειται στην Αντιγόνη του Προπέρτιου; Ο συγγρ., εκμεταλλεόμενος υπαινιγμό του Rothstein, δεν συζητά την Αντιγόνη του Σοφοκλή (όπως άλλοι), αλλά αναζητά άλλη τραγωδία ή άλλο ποιητικό έργο: το νήμα για τη ζήτηση αυτήν αποτελεί η παρατήρηση του Υγίνου: *Haemon se et Antigonom coniugem interfecit*. Οι υποψηφιότητες πέφτουν στον Αστυδάμα, στον Θεοδέκτη, σε απροσδιόριστο μετευριπιδικό τραγικό ποιητή, αλλά και σε ποιητές που η γνωστή παραγωγή τους τους καθιστά πιθανούς ποιητές ενός έργου με τα ζητούμενα χαρακτηριστικά, όπως είναι ο Ευφορίων και ο Ερμησιάναξ. Η συλλογιστική είναι υγιής, ελλείπει όμως επαρκών τεκμηρίων μένει στη σφαίρα της υπόθεσης.

Εξίσου υποθετική (και μάλιστα αιρετική) είναι και η αναζητούμενη από τον συγγρ. σχέση στίχων της ελεγείας αυτής προς (χαμένα) έργα ζωγραφικής (στ. 130). Γοητευτική παγίδα εξάλλου αποτελεί και η προσπάθεια του συγγρ. να μεταφράσει την ηχητική ποιότητα των φθόγγων της λατινικής σε αισθητικό αποτέλεσμα: αντίθετα πειστική είναι η αναζήτηση σεξουαλικών υπαινιγμών που λανθάνουν σε ποιητικά σήματα της ίδιας ελεγείας.

Το έβδομο κεφάλαιο (*In amore mori: Minor Instances in Book 2*), εξετάζει θεματικό υλικό συμπληρωματικό ως προς το μοτίβο *Liebestod* στις ελεγείες 2.9, 17, 20 και 24b. Τα στοιχεία συλλέγονται με προσοχή και εκτιμώνται. Το συμπέρασμα του συγγρ. είναι ότι ο χειρισμός του θέματος εδώ είναι μάλλον συμβατικός και δεν προσθέτει πολλά στα όσα ήδη επισημάνθηκαν.

Το όγδοο κεφάλαιο (*Strange Beauty: A Reading of 4.7*) αποτελεί μια προσεχτική ανάγνωση της ελεγείας αυτής. Παραμερίζοντας αποφασιστικά την οδό της βιογραφικής ερμηνείας με τα αδιέξοδά της, ο συγγρ. ακολουθεί το «μορφολογικό» (αν επιτρέπεται η έκφραση) δρόμο που άνοιξε το 1974 η Hubbard, όταν αναγνώρισε και απομόνωσε συστηματικά τα στοιχεία έπους, τραγωδίας, μίμου και επιγράμματος που βρίσκονται χωνεμένα μέσα στην σημαντική αυτή ελεγεία. Ο συγγρ. καταφέρνει να προσθέσει αξιόλογες δικές του παρατηρήσεις στην τελευταία διεισδυτική και εξονυχιστική πραγμάτευση της

ελεγείας αυτής από τον J. Warden (*Fallax opus*, Phoenix Suppl. vol. 14, Toronto 1980). Το ζητούμενό του πια είναι ο συγκερασμός των ποικίλων τόνων, του σεμνού ηρωικού-επικού με τον καθημερινό ή ρεαλιστικό-κωμικό, για να φανερωθεί το ποιητικό παιχνίδι και ο ποιητικός σκοπός του συνόλου. Προς τούτο ο συγγρ. επιμένει σε ζητήματα ήχου, λεξιλογίου, ρυθμού και χειρισμού μοτίβων και καταλήγει στην επιβεβαίωση του «αισθητικού» στόχου του Προπέρτιου στην ελεγεία αυτήν — που δεν είναι άλλος από τον άκρο παρακμακό αισθητισμό. Τα υφολογικά μικροζητήματα που τίγονται εδώ είναι τόσο πολλά που δεν προσφέρονται σε κεφαλαιοποίηση.

Έγινε ίσως φανερό ότι το κρινόμενο βιβλίο καταπιάνεται με σημαντικά ερμηνευτικά προβλήματα που πίσω τους έχουν, ευτυχώς ή δυστυχώς, μακρά παράδοση και ογκώδη βιβλιογραφία. Ο συγγρ. έδειξε ότι ούτε τα προβλήματα απλοποιεί ούτε τη βιβλιογραφία αντιμετωπίζει ευκαιριακά ή επιπόλαια. Κάθε άλλο. Ενώ όμως η σύλληψη των προβλημάτων διαθλάται αναπόφευκτα από τις προσωπικές αισθητικές προτιμήσεις ή προκαταλήψεις του συγγρ., η μέθοδός του δεν διεκδικεί πρωτοτυπία: συνίσταται σε explication de texte ποιημάτων ομαδοποιημένων θεματικά· με τη βοήθειά της έρχονται στην επιφάνεια το ένα μετά το άλλο τα επιμέρους προβλήματα του γοητευτικού και δύσκολου αυτού κειμένου και διατυπώνονται υποθέσεις εργασίας, οι οποίες στη συνέχεια υφίστανται επεξεργασία σε διαρκή διάλογο προς την υπάρχουσα σύγχρονη δοξογραφία. Κατά τον διάλογο αυτόν, οι ξένες γνώμες δεν παραμορφώνονται για να αποκαλυφθούν καλά και σώνει τα ασθενή σημεία τους, στα οποία θα δοκιμαζόταν η θεραπεία του νέου μελετητή, αλλά αποδίδονται με πιστότητα και ευστοχία, και οι κάθε λογής εικασίες διακρίνονται από τα λίγο ως πολύ βέβαια πορίσματα. Αξιοσημείωτη κρίνεται ακόμη η εξοικείωση του συγγρ. με την ελληνιστική γραμματεία και το νεότερο ρομαντικό κίνημα στην Ευρώπη, χώρους προς τους οποίους γίνονται συχνές αλληλοδιαφωτιστικές αναφορές.

Πιστεύω ότι το άνοιγμα του βιβλίου προς πολλές κατευθύνσεις έχει αναπόφευκτα αδικήσει κάποια από τα προβλήματα. Λ.χ. (1) η επεξεργασία της κρίσιμης σχέσης λογοτεχνίας-εικαστικών τεχνών για τις ελεγείες του Προπέρτιου, με τα όσα τίγονται στις σελ. 5, 65, 72 κ.α., δεν τοποθετείται καν στη βάση της. Το θέμα πρέπει να συνεξεταστεί τουλάχιστον με την τόσο διδακτική προϊστορία του στην ελληνιστική εποχή [βλ. τα βιβλία του Webster, τη σχετική διατριβή του G. Huber (*Lebensschilderung und Kleinmalerei im hellenistischen Epos*, Diss. Βασιλεία 1926), κτλ.]. (2) Το θέμα love-death οφείλει να ανοίξει πίσω και πέρα από την ελληνιστική εποχή (από όπου το προφανέστερο δάνειο της ρωμαϊκής ελεγείας) στη λυρική ποίηση (της Σαπφώς λ.χ.), ως το αρχαϊκό ακόμη ίσως έπος (χρήσιμοι υπαινιγμοί γίνονται στο βιβλίο του συγγρ.). Ο καιρός για μια τέτοια διερεύνηση είναι πρόσφορος: η παλιά προκατάληψη της έρευνας να επισημαίνονται κατ' απόλυτη προτεραιότητα και με κάθε θυσία οι διαφορές ανάμεσα στην ελληνιστική και στις προηγούμενες γραμματειακές περιόδους έχει υποχωρήσει έναντι της λογικότερης τάσης να βρίσκονται πρώτα οι μεταξύ τους ομοιότητες και μετά οι διαφορές. (3) Από αυτή την άποψη, επομένως, και η

συζήτηση (σ. 60 κ.ε.) δεν μπορεί να περιορίζεται στην *Παλατινή Ανθολογία*, αλλά πρέπει να επεκταθεί και στα έμμετρα επιγράμματα e lapidibus, όσα γράφθηκαν για το θέμα του «άώρου θανάτου» (βλ. τις σχετικές, αρκετά πρόσφατες, διατριβές των E. Griessmair, *Das Motiv der Mors Immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Diss. Innsbruck 1966 και Anne-Marie Vérilhac, *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire*, τόμ. I-Z, Αθήνα 1978-82), δηλ. όχι μόνον στην προσωπική, αλλά και στην αντίστοιχη «τυπολογοτεχνική» ποίηση. (4) Η αντιμετώπιση άλλων θεμάτων, όπως είναι η συμβολική θρησκευτική λειτουργία των ανθέων (σ. 73) ή η σχέση μαγείας-ποίησης (στην ελληνική ποίηση και στη ρωμαϊκή ελεγεία), θα διαφώτιζε λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές όψεις της προπερτιανής ποίησης πάθους.

Η γλωσσική μορφή του βιβλίου είναι άρτια (καλύτερη ωστόσο εκδοτική επιμέλεια όφειλε να απαλείψει κάποιες ενοχλητικές «μικτές μεταφορές», σ. 68: 'the myth trailed behind the vision', σ. 70 'to burden the vision': άσκοπες εκφραστικές αναδιπλώσεις, σ. 99: 'grafted on, or inserted into' ανάμιξη γλωσσικών επιπέδων, σ. 146 Cynthia is alive and kicking —χαμηλό ύφος— στην ίδια πρόταση με επίσημο ή λόγιο λεξιλόγιο, όπως posthumous performance, immortality of her cantankerousness, vindicating, κτλ.). Το επιτηδευμένο λεξιλόγιο, δείγμα όχι τυχαίας γλωσσομάθειας καθαυτό, σπάνια θολώνει το νόημα. Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι, ενώ η ευρηματική μεταφορά, στην οποία συχνά καταφεύγει ο συγγρ., μπορεί να είναι, ως υπόδειξη μιας αναλογίας, διαφωτιστική, δεν αποτελεί υποκατάστατο της απόδειξης (στη θέση της οποίας ωστόσο χρησιμοποιείται κάποτε από τον συγγρ.): εξάλλου, η αφθονία των μεταφορών μπορεί να δημιουργήσει πληθωριστικές τάσεις που υπονομεύουν τον επιστημονικό λόγο.

Καταληκτικά, πρέπει να πούμε ότι πρόκειται για μια πραγματική συμβολή στη διεθνή βιβλιογραφία που τιμά την ελληνική επιστήμη, και δεν επιτρέπει μεμψιμοιρίες: το βιβλίο είναι μεθοδολογικά υγιές (μακριά τόσο από την βιογραφική όσο και από την ψυχαναλυτική πλάνη), περιγραφικά ακριβές, και ερμηνευτικά εύστοχο και ευφάνταστο. Η εύστοχία του μάλιστα, στα επιμέρους, μπορεί κάποτε να είναι αυτόχρονα εκπληκτική, όπως όταν χαρακτηρίζει την ποίηση του Βίωνα «αντιστικτική», για να συμπέσει (χωρίς να το γνωρίζει ο συγγρ.) με την ταυτόσημη παρατήρηση του Ezra Pound για το ίδιο ποίημα πριν από πενήντα περίπου χρόνια!

Catherine Balmelle (avec la collaboration de *Xavier Barral i Allet*), *Recueil Général des mosaïques de la Gaule, IV - Province d'Aquitaine - 2. Partie méridionale, suite (les pays gascons)* (= X^e supplément à «Gallia»), Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1987, σ. 314, πίν. CCIII.

Αυτή η πιο πρόσφατη έκδοση στη σειρά του *Recueil Général des Mosaïques de la Gaule*, εμφανίζεται με τον ίδιο γοργό ρυθμό και την ίδια εντυπωσιακή παρουσίαση που χαρακτηρίζει τις υπόλοιπες εκδόσεις της ίδιας σειράς. Η έκδοση του *Recueil* άρχισε το 1957 και μέχρι τώρα έχει καλύψει την επαρχία Belgique (τόμος I, σε τρία μέρη [1957, 1960, 1963]) Lyonnaise (τόμος II, σε τρία μέρη [1967, 1975, 1977]) και Narbonaise (τόμος III, σε δύο μέρη [1979, 1981]). Ο τέταρτος τόμος είναι αφιερωμένος στην επαρχία Aquitaine. Μέχρι τώρα έχουν κυκλοφορήσει το α' και το β' μέρος. Ο τόμος θα συμπληρωθεί με ένα γ' μέρος που θα κυκλοφορήσει σύντομα. Συγγραφέας του τέταρτου τόμου είναι η C. Balmelle, ενώ ο X. Barral i Allet συμπληρώνει την έκδοση μελετώντας τα λίγα μεσαιωνικά ψηφιδωτά που έχουν βρεθεί στην επαρχία αυτή.

Το β' μέρος συνεχίζει την καταλογογράφηση και ανάλυση του νοτίου τμήματος (les Pays gascons) της επαρχίας, που περιλαμβάνει τις περιοχές των Aquenses, Aurenenses, Elusates, Auscii, Lactorates, Vasates και Boiates που σήμερα ισοδυναμούν με τα Départements Landes, Gers (εκτός από το ΝΑ άκρο), Gironde (Ν και ΒΑ μέρος), Pyrénées-Atlantique (το Δ άκρο), καθώς επίσης και με μικρά μέρη των Tarn-et-Garonne και Lot-et-Caronne.

Η συγγρ. δίνει στην δημοσιότητα 326 αρχαία και 2 μεσαιωνικά ψηφιδωτά σε σχέση με τα 59 που ο G. Lafaye καταλογογράφησε το 1909 στο *Inventaire des mosaïques de la Gaule*. Ο λόγος γι' αυτό τον τόσο αυξημένο αριθμό δεν είναι μόνο οι πολλές ανακαλύψεις που έχουν γίνει από το 1909, αλλά και οι έρευνες που η συγγρ. έκανε επί τόπου, τόσο σε αρχαιολογικούς χώρους όσο και σε διάφορα τοπικά αρχεία όπου βρέθηκαν πληροφορίες για ψηφιδωτά που είχαν ανακαλυφθεί τον 19ο αιώνα αλλά καταστράφηκαν και/ή ξεχάστηκαν μέχρι την συμπλήρωση του τόμου του Lafaye.

Σε μια εκτεταμένη εισαγωγή με ένα addendum (σ. 9-25) οι συγγρ. πληροφορούν τον αναγνώστη για τα γεωγραφικά όρια της μελέτης, καθώς επίσης και για την γεωγραφική κατανομή των ψηφιδωτών. Αυτή η τελευταία δείχνει καθαρά ότι σε ορισμένες περιοχές, όπως π.χ. αυτές γύρω από την Auch και την Lectoure, υπάρχει πυκνή συγκέντρωση ψηφιδωτών, ενώ αντίθετα άλλες περιοχές, όπως π.χ. η Ατλαντική Ακτή, έχουν ελάχιστα παραδείγματα. Αυτό το γεγονός μπορεί να αντιπροσωπεύει τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές της επαρχίας. Ίσως όμως δεν θα πρέπει να δοθεί μεγάλη σημασία σ' αυτή την κατανομή, γιατί αυτή μπορεί να εξαρτάται απλώς από τη συχνότητα των ανασκαφικών ερευνών σ' αυτές τις περιοχές.

Τα ψηφιδωτά είναι σχεδόν όλα γεωμετρικά, υπάρχουν μάλιστα μεταξύ τους και δύο παραδείγματα (αρ. 220c και 270) με γεωμετρικά μοτίβα που δεν έχουν χρησιμοποιηθεί αλλού στον αρχαίο κόσμο. Οι παραστάσεις είναι ελάχιστες και

σχεδόν όλες σε άθλια κατάσταση. Υπερισχύουν τα Διονυσιακά θέματα (π.χ. αρ. 234, 238), και υπάρχει μια πολύ ενδιαφέρουσα απεικόνιση του Ωκεανού (αρ. 311). Στο σύνολό τους τα ψηφιδωτά χωρίζονται σε δύο χρονολογικές ομάδες.

Η πρώτη, που είναι και η πιο μικρή, περιλαμβάνει παραδείγματα των οποίων η τεχνοτροπία και η διακόσμηση δείχνουν την εξάρτησή τους από ιταλικά πρότυπα, και που χρονολογούνται στον 1ο και το πρώτο μισό του 2ου αιώνα μ.Χ.

Η δεύτερη ομάδα είναι πολύ πιο μεγάλη και περιλαμβάνει ψηφιδωτά που χρονολογούνται από τον 4ο μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ. Λόγω του μεγάλου αριθμού αυτών των ψηφιδωτών, η συγγρ. είναι σε θέση να κάνει γενικά σχόλια και παρατηρήσεις που αφορούν κυρίως τις τεχνοτροπίες και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν από τα εργαστήρια της περιοχής αυτής. Εδώ πρέπει να συγχαρούμε την συγγρ. για την προσπάθειά της για μια πιο λεπτομερή πετρολογική ανάλυση απ' ό,τι συνήθως προσφέρουν αυτού του είδους οι μελέτες. Στη συνέχεια η συγγρ. καθορίζει τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το στυλ και τις προτιμήσεις αυτών των εργαστηρίων, και τις σχέσεις τους με άλλα εργαστήρια τόσο της Γαλατίας όσο και άλλων περιοχών. Την εισαγωγή συμπληρώνει ο X. Barral i Altet με μια αναλυτική συζήτηση πάνω στα μεσαιωνικά ψηφιδωτά, που θα ήταν ακόμη πιο εύχρηστη (και αυτή είναι μια παρατήρηση που ισχύει επίσης και για τα λήμματα 3* και 4*) αν τα παραδείγματα γαλλικών ψηφιδωτών που ο συγγρ. αναφέρει για σκοπούς σύγκρισης, είχαν τον αντίστοιχο τόμο και αριθμό του *Recueil* στον οποίο έχουν δημοσιευτεί — πράγμα το οποίο γίνεται συστηματικά στο υπόλοιπο μέρος του βιβλίου. Μετά από ένα πίνακα συντομογραφιών (σ. 26-28) ακολουθεί μια σημείωση για τον τρόπο με τον οποίο δίνονται οι πληροφορίες για το κάθε λήμμα. Αυτός ακολουθεί πάντα την ίδια σειρά: θέση και χρονολογία της αποκάλυψης του ψηφιδωτού, διαστάσεις και κατάσταση τη στιγμή της αποκάλυψης, σημερινές διαστάσεις και κατάσταση (υλικά, ψηφίδες, υπόστρωμα), χώρος όπου φυλάγεται, περιγραφή, βιβλιογραφία, ανάλυση των πινάκων, εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις και χρονολόγηση.

Ακολουθεί το κύριο μέρος του βιβλίου με τα 328 λήμματα ψηφιδωτών (αρ. 171-496, και 3*-4*) που είναι χωρισμένα σε ομάδες με βάση τις περιοχές των Aquenses (αρ. 171-198), των Aturenses (αρ. 199-257), των Elusates και των Auscii (αρ. 258-417), των Lactorates (αρ. 418-445), των Vasates (αρ. 446-491) και των Boiates (αρ. 492-496). Ο κατάλογος συμπληρώνεται με τα λήμματα 3* και 4* των μεσαιωνικών ψηφιδωτών του Saint-Sever και του Sorde-L'Abbaye. Στην αρχή της κάθε ομάδας δίνεται η γενική βιβλιογραφία για την περιοχή και μετά ακολουθούν τα λήμματα που με την ίδια πάντα σειρά παρουσιάζουν τις πληροφορίες όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Μέσα στο κείμενο παρεμβάλλονται 20 σχέδια, είτε τοπογραφικά είτε με κατόψεις ανασκαφών, κτιρίων ή συγκροτημάτων, όπου σημειώνονται σε κάθε χώρο οι αριθμοί των ψηφιδωτών.

Μετά το κείμενο έχουμε τους πίνακες αναλογιών *Recueil-Inventaire* και *Inventaire-Recueil* (σ. 301-305), το τοπογραφικό ευρετήριο (σ. 307-309), τον κατάλογο και τις λεζάντες των σχεδίων (σ. 311) και την προέλευση των εικόνων και των πινάκων (σ. 313-314). Ακολουθούν 203 πίνακες με φωτογραφίες και

σχέδια και ο τόμος συμπληρώνεται με ένα μεγάλο τοπογραφικό χάρτη όπου είναι σημειωμένα τα ψηφιδωτά που περιλαμβάνονται στο 1ο και 2ο μέρος του τέταρτου τόμου του Recueil. Εκτός από 14 έγχρωμους πίνακες, οι υπόλοιποι είναι μαυρόασπροι και σχεδόν όλοι πολύ καλής ποιότητας (εξαίρεση αποτελούν μερικές παλιές φωτογραφίες ψηφιδωτών που έχουν τώρα καταστραφεί). Όλα σχεδόν τα ψηφιδωτά συνοδεύονται από τουλάχιστο μια φωτογραφία, εκτός φυσικά από τις περιπτώσεις που δεν σώζεται ούτε ψηφιδωτό ούτε φωτογραφία, ή τις περιπτώσεις όπου σώζονται μόνο σκόρπιες ψηφίδες ή πολύ μικρά κομμάτια και η φωτογραφία δεν θα εξυπηρετούσε κανένα σκοπό. Υπάρχουν όμως και ορισμένα ψηφιδωτά που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα (π.χ. οι αρ. 260, 321 και 440), για τα οποία η συγγρ. —ασφαλώς όχι από δική της εκλογή— δεν παραθέτει ούτε φωτογραφίες ούτε σχέδια. Αν και τα ψηφιδωτά αυτά πρόκειται να δημοσιευτούν διεξοδικά στο εγγύς μέλλον, είναι κρίμα που η έλλειψη φωτογραφιών τους αφήνει ένα κενό σε ένα έργο τέτοιας σημασίας όπως αυτό.

Στη συνέχεια αναφέρουμε ορισμένες παρατηρήσεις ή προσθήκες που αφορούν ειδικά λήμματα: Αρ. 176 (σ. 43): η περιγραφή του ψηφιδωτού αυτού είναι, ανεξήγητα, πολύ σύντομη και λείπουν οι πληροφορίες για τα χρώματα και το μέγεθος των ψηφίδων. Αρ. 196 (σ. 63): η συγγρ. αναφέρει ότι δύο από τις γωνιές ανάμεσα στον κύκλο και το τετράγωνο οφείλονται σε συμπλήρωση του 19ου αιώνα ενώ οι άλλες δύο διατηρούν την αρχική τους διακόσμηση. Μια σύγκριση όμως της παλιάς φωτογραφίας (πίν. XXIII.1) με την σημερινή (πίν. XXIII.2) δείχνει καθαρά ότι και οι τέσσερις γωνιές ξαναφτιάχτηκαν τον 19ο αιώνα. Αρ. 196 (σ. 64): στη βιβλιογραφία του παραδείγματος από την Βασιλική της Nahariya, που αναφέρεται για σύγκριση, μπορούμε να προσθέσουμε: R. και A. Ovadiah, *Mosaic pavements in Israel*, Rome 1987, σ. 113-114, πίν. CXXV. Αρ. 234 (σ. 111): ακόμη, ένα παράδειγμα Διόνυσου με φωτοστέφανο έχουμε και στη σκηνή της Γέννησης του Διόνυσου από το Τρικλίνιο της «Οικίας του Αιώνα» στην Νέα Πάφο της Κύπρου (W. A. Daszewski, *Dionysos der Erlöser*, Mainz am Rhein 1985, πίν. 17-18). Αρ. 292 (σ. 172): στα παραδείγματα του γεωμετρικού διαχωρισμού με κύκλο που κομβώνεται με τέσσερις «καμάρες», μπορούμε να προσθέσουμε τα ακόλουθα: Αίγιο, Βασιλική, και Δελφοί, Βασιλική στο χωριό Καστρί (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των Πλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος. II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 80-82, πίν. 107α και σ. 194-197, πίν. 343, έγχρ. πίν. 8 αντιστοιχώς.

Στο κείμενο υπάρχουν μερικά τυπογραφικά λάθη τα οποία αναφέρουμε για διευκόλυνση του αναγνώστη: σ. 16 (τρίτη γραμμή): το γεωμετρικό μοτίβο που χρησιμοποιείται για μια μόνο φορά στην αρχαία τέχνη περιγράφεται στο λήμμα 270 και όχι 272. Σ. 37 (αρ. 174): για το ψηφιδωτό της Misis-Mopsuestia, βλ. L. Budde, *Antike Mosaiken...*, πίν. 62 και όχι 6. Σ. 139 (αρ. 258): η αναφορά Beaucaire (no. 323) πρέπει να είναι λανθασμένη. Σ. 155 (αρ. 285): στις παρατηρήσεις για το Tapis est A, το γεωμετρικό μοτίβο συγκρίνεται δυο φορές με το ψηφιδωτό αρ. 286B (του οποίου το γεωμετρικό μοτίβο είναι άγνωστο) αντί με το ψηφιδωτό αρ. 286C που είναι πράγματι σχεδόν το ίδιο. Σ. 172 (αρ. 292): το

ψηφιδωτό με τις pyramides végétales δεν είναι το Sarbazan no. 248 αλλά το Sarbazan no. 249. Σ. 178 (αρ. 295): το ψηφιδωτό με κατώφλι διακοσμημένο με άκανθο είναι το αρ. 422 και όχι το 406.

Ένα θέμα γενικού χαρακτήρα πάνω στο οποίο μπορεί κανείς να ασκήσει κριτική γι' αυτό τον τόμο όσο και για τους άλλους της σειράς, είναι η έλλειψη ενός πίνακα/ευρετηρίου των γεωμετρικών μοτίβων που χρησιμοποιούνται στην περιοχή αυτή. Ακόμη πιο σοβαρή είναι η έλλειψη ενός γενικού ευρετηρίου που θα διευκόλυνε πολύ τον αναγνώστη που δεν ενδιαφέρεται να διαβάσει ολόκληρο το βιβλίο αλλά θέλει απλώς να μάθει αν το ένα ή το άλλο μοτίβο ή θέμα παρουσιάζεται στα ψηφιδωτά αυτά. Για παράδειγμα, αν κάποιος ενδιαφέρεται για εντοίχια ψηφιδωτά, για να μάθει ότι υπάρχουν παραδείγματα στην περιοχή αυτή πρέπει να διαβάσει ολόκληρη την εισαγωγή για να τα ανακαλύψει (είναι οι αρ. 309, 372, 382, 406, 443 και 464). Αν πάλι κάποιος ενδιαφέρεται για opus sectile, πρέπει να διαβάσει και τα 328 λήμματα για να ανακαλύψει ότι υπάρχουν δύο (οι αρ. 342 και 412).

Οι λίγες παρατηρήσεις που έχουμε κάνει πιο πάνω δεν πρέπει να θεωρηθούν αρνητική κριτική του βιβλίου αυτού ως συνόλου. Το β' μέρος του τόμου του Recueil, που η C. Balmelle το αφιερώνει στην επαρχία Aquitaine, χαρακτηρίζεται από συστηματική παρουσίαση και λεπτομερειακή ανάλυση πολύτιμου και πολλές φορές άγνωστου υλικού. Για την εργασία αυτή, οι μελετητές που ασχολούνται με το θέμα του ψηφιδωτού θα πρέπει να της είναι βαθιά ευγνώμονες.

Μουσείο Πάφου

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, *Βυζάντιο και Εύρώπη. Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση*. Δελφοί, 20-24 'Ιουλίου 1985. - *Byzantium and Europe. First International Byzantine Conference*. Delphi, 20-24 July 1985. European Cultural Center of Delphi, 'Αθήνα/Athens 1987, σ. 288.

Δεκαπέντε γνωστοί έπιστήμονες, "Έλληνες και ξένοι, συνέβαλαν με τὰ κείμενα τῶν ανακοινώσεων-μελετῶν τους στὴ συγκρότηση τοῦ παραπάνω τόμου. Ἡ «θεματικὴ» του καλύπτει, ἀπὸ τοπικὴ καὶ χρονικὴ ἄποψη, εὐρύτατο φάσμα: τὶς σχέσεις —στὴν ἀποσπασματικὴ βέβαια ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ ἐπιμέρους μελέτες— τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας με τὸν δυτικὸ εὐρωπαϊκὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ με τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χιλιῶν ἐτῶν τῆς ἐπονομαζόμενης «μεσαιωνικῆς» ἱστορίας. Ὅπως συμβαίνει σὲ τόμους πρακτικῶν ἐνὸς συνεδρίου, ἔτσι καὶ στὸν παρουσιαζόμενον ἐδῶ παρατηρεῖ κανεὶς πλᾶι στὸν πλοῦτο ἢ τὴν ποικιλία τῶν διερευνημένων προβλημάτων, καὶ τὴ σύμφυτη ἀνισομέρεια στὴν ἀνάπτυξη, ἀξιολόγηση ἢ τεκμηρίωση ἐνὸς ἀντικειμένου. Εἶναι δύσκολο ἐξᾄλλου στὸν κριτὴ νὰ διαβαθμίσει με ἀκρίβεια τὸ ἐπιστημονικὸ βᾶρος τῶν εἰδικῶν ανακοινώσεων· κάτι τέτοιο θὰ

ἀπαιτούσε πολύπλευρη ειδίκευση, κάτι δηλ. ἀδιανόητο στὰ χρόνια μας.

Θὰ περιορισθῶ ἐπομένως στὴν καταγραφή καθεμιᾶς συμβολῆς, ἐπισημαίνοντας τὴν ἀξία τῆς ἢ τυχὸν εὐδιάκριτες μονομέρειές τῆς. Πρῶτα πρῶτα ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῆς ὕλης. Φαίνεται νὰ μὴν ἀκολουθεῖται κάποια εἰδολογικὴ διάκριση (π.χ. Βυζάντιο καὶ Δύση - Βυζάντιο καὶ Σλάβοι ἢ ἄλλα) οὔτε κάποιο ἄλλο εὐδιάκριτο κριτήριον. Οἱ μελέτες παρατίθενται μὲ τὴ σειρά ἴσως πού ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ.

Τυχαῖα μᾶλλον, ὑποθέτω, ξεκινᾷ ὁ τόμος μὲ τὴν ἐργασία τῆς Héléne Ahrweiler: *Βυζάντιο καὶ μεσογειακὴ Εὐρώπη* (σ. 1-7). Εἶναι ἓνα κείμενο ἐνημερωτικὸ καὶ χρήσιμο γιὰ τὸν μέσο ἀναγνώστη, γραμμμένο «ἀπὸ θέση αὐθεντίας», χωρὶς καμιὰ τεκμηρίωση.

Ἡ δευτέρη μελέτη μὲ τίτλο *Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο* τοῦ Δ. Ι. Πάλλα (σ. 9-61) εἶναι ἴσως ἢ πιὸ θεμελιώδης τοῦ τόμου. Ἐδῶ ἐπισημαίνονται πολὺ σωστὰ οἱ νεολογισμοὶ «Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη» καὶ διευκρινίζεται ὅτι θὰ ἀνταποκρίνονταν στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα οἱ παραδεκτοὶ ὅροι «Ἀνατολὴ» καὶ «Δύση», οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ὡς δηλωτικοὶ τοῦ θέματος τοῦ Συνεδρίου. Ἡ ἐργασία στηρίζεται σὲ πλούσια βιβλιογραφία καὶ ἄφθονα δείγματα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ κτίσματα. Ἐτσι μὲ ἀνεση ἀποκαλύπτονται οἱ ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως πάνω στὴν τέχνη τοῦ Βυζαντίου. Ὁ συγγρ. στελεχώνει τὶς διαπιστώσεις του γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας καὶ τῆς ἐμπορικῆς οἰκονομίας τῆς ἐποχῆς. Εἶναι σαφὴς ἡ ἐποπτικὴ διάθεση στὴ σύλληψη τοῦ θέματος, χωρὶς ὅμως ἐπικίνδυνες γενικεύσεις ἢ ἀπλουστεύσεις.

Ἡ μελέτη τοῦ Johannes Koder *Ἅ ὄρος «Εὐρώπη» ὡς ἔννοια χώρου στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία* (σ. 63-74) ἀποτελεῖ εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὸν τομέα τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας, τὴν ὁποία ἔχει ἐμπλουτίσει ὁ ἴδιος μὲ ἄλλες λαμπρὲς συνθέσεις. Τὰ συμπεράσματα τοῦ Koder —λίγο πολὺ γνωστὰ ἀπὸ ἐργασίες προγενεστέρων— σχετικὰ μὲ τὴν περιορισμένη γεωγραφικὴ σημασία τῆς Εὐρώπης στὰ μάτια τῶν Βυζαντινῶν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν τώρα μὲ τὶς συναφεῖς ἀντιλήψεις τοῦ δυτικοευρωπαϊοῦ κατὰ τὸν Μεσαίωνα (πρβ. Βασιλείου Στυλ. Καραγεώργου, *Ἅ ὄρος «Εὐρώπη» στὶς μεσαιωνικὲς πηγές [ἐνν. τὶς δυτικὲς], Τιμητικὸς τόμος εἰς τὸν καθηγητὴν Γεράσιμον Κονιδάρη «Ἀντίδωρον Πνευματικόν»*, Ἀθῆναι 1981, σ. 5-37).

Ἡ χρησιμοποίησις τῶν λέξεων Εὐρώπη καὶ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, γιὰ τὴν ἀπόδοσις τοῦ χιλιετοῦς Μεσαίωνα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Εὐάγγελος Χρυσὸ στὴν εἰσήγησή του: *Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Ἅ ἓνα ἐρευνητικὸ πρόγραμμα* (σ. 75-84). Ὁ συγγρ. διατυπώνει ἐνδιαφέρουσες κρίσεις πάνω σὲ συνθετικὰ ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοῦ γερμανόφωνου κόσμου. Ἐκθέτει ἐξᾴλλου τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα πού ἔχουν ἀναλάβει νέοι ἐκκολαπτόμενοι βυζαντινολόγοι. Τὰ θέματά τους ἀναφέρονται σὲ θεσμοὺς καὶ πρόσωπα τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ ὀλοκλήρωσή τους, σὲ μορφὴ διδακτορικῶν διατριβῶν, θὰ προσφέρει ἀνεκτίμητη βοήθεια στὴν προσπάθεια τῆς κατανοήσεως τοῦ πρώ-

ιμου μεσαιωνικού κόσμου ως ενιαίου συνόλου τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας.

Ἡ πέμπτη ἀνακοίνωση ἀνήκει στὸν Θεοχάρη Ε. Δετοράκη καὶ φέρει τὸν τίτλο *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη: ἀριολογικὲς σχέσεις (527-1453)* (σ. 85-99). Εἶναι μιὰ μελέτη πρωτότυπη μὲ στέρεη τεκμηρίωση καὶ ξεχωριστὴ σημασία. Χάρη σὲ αὐτὴ μπορούμε νὰ ἐπαναβεβαιώσουμε τοὺς στενοὺς δεσμοὺς ποὺ ἡ κοινὴ λατρεία διεμόρφωσε ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ διάδοσή του ὁδήγησαν βέβαια τοὺς σχίσμα, προκάλεσαν ὅμως συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ μαζικὲς ἀντιλήψεις στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο, στοιχεῖα ποὺ δὲν ἔπαψαν νὰ λειτουργοῦν μὲ ρυθμὸ ἐνοποιητικὸ. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἡ μελέτη τοῦ Δετοράκη ἐπιτελεῖ ἔργο ἀναμφισβήτητα θετικὸ.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ βυζαντινολόγου Ihor Ševčenko *Byzantium and the Slavs* (σ. 101-113), ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀξίζει νὰ θεωρηθεῖ ὡς κεφαλαῖωδες ἀπόσταγμα τῆς πολύχρονης ἱστορικῆς πείρας τοῦ σοφοῦ ἐπιστήμονα. Ἔχει γραφεῖ «ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας», χωρὶς παραπομπές· ὁ λόγος ὅμως μὲ τὴν σπάνια διαύγειά του καὶ τὸ σαφὲς περίγραμμα τῆς συλλογιστικῆς πορείας στὴν ἀρθρωση τῆς μελέτης δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφισβήτησεων. Στὶς σελίδες τοῦ Ševčenko ἀναλύεται ἡ εὐεργετικὴ ἐπιβολὴ τοῦ βυζαντινοῦ-χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ στὸν σλαβικὸ κόσμο τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ρωσίας. Ὁ συγγρ. τολμᾷ καὶ θέτει καίρια προβλήματα ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου ἐπάνω στοὺς Σλάβους. Δὲν παραλείπει ὡστόσο νὰ ὑπογραμμίσει ὅτι δὲν φταίει τὸ Βυζάντιο, ἂν οἱ ὀρθόδοξοι πιά Σλάβοι ἄργησαν νὰ «σπάσουν τὰ μάγια» ποὺ τοὺς ἔδεναν μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἐβδομη στὴ σειρά εἶναι ἡ ἐκτενὴς μελέτη τοῦ Νίκου Σβορώνου *Παρατηρήσεις γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ* (σ. 115-152). Ὁ συγγρ. ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες (115-135), ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς, στὴν ἐπιβίωση τῆς γνώσεως τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἢ πατερικῆς φιλολογίας στὴ Λατινικὴ Δύση ἀπὸ τὸν πρῶμο Μεσαίωνα ὡς τὸν 12ον αἰ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπισκόπηση ποὺ δὲν ἦταν καὶ τόσο ἄγνωστη. Πολὺ χρήσιμα καὶ ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα προσάγονται γιὰ τὴν ἄμεση ἐπιρροὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ στὰ ἔργα τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Θωμᾶ Ἀκρινάτη.

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς Vasilka Tăpkova-Zaimova, σὲ συνεργασία μὲ τὴ Liliana Simeonova, *Aspects of the Byzantine Cultural Policy towards Bulgaria in the Epoch of Photius* (σ. 153-163), ἀναλίσκεται κυρίως στὴν παρουσίαση, μὲ κριτικὸ συνδυασμὸ ἄλλων πληροφοριῶν, τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Φωτίου πρὸς τὸν Βούλγαρο βασιλιὰ Βόριδα (852-889).

Ἡ ἐπόμενη ἀνακοίνωση, τοῦ Hugo Buchthal, *A Medieval Portrait of Seneca* (σ. 165-176), μᾶς μεταφέρει σὲ ἄλλο ἐρευνητικὸ κλίμα. Σὲ ὑποθέσεις καὶ πιθανοὺς συσχετισμοὺς ὁδηγεῖ τὸν συγγρ. μιὰ μικρογραφία, ποὺ παριστάνει σὲ ὄρθια στάση τὸν γνωστὸ Λατίνου φιλόσοφο καὶ τραγικὸ ποιητὴ Σενέκα, σὲ χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰ. ἀποκείμενο στὸ Archivo de la Corona de Aragón τῆς Βαρκελώνης. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ βυζαντινὴ μικρογραφία πρέπει νὰ βρῆκε μιμητὲς καὶ στὴν Καταλανία. Ἄς σημειωθεῖ μόνον ὅτι στὴ σελ. 171, εἰχ. 4, ὁ

παριστάμενος προφήτης είναι ο Ζαχαρίας, όπως σημειώνεται στην ίδια τη μικρογραφία, και όχι ο Άγγαϊος, όπως θέλει η λεζάντα.

Πρωτότυπες φιλολογικές συγκρίσεις σε βυζαντινά και ρωσικά έργα του 12ου αϊ. συναντά κανείς στην καλά τεκμηριωμένη ανακοίνωση του Simon Franklin *Echoes of byzantine Elite Culture in Twelfth-century Russia?* (σ. 177-187). Έδω αναγνωρίζονται τα κοινά σημεία, αλλά και οι διαφορές, των Πτωχοπροδρομικών-σατιρικών ποιημάτων, που συμβατικά μάλλον αποδίδονται στον Θεόδωρο Πρόδρομο, με τα πεζά έργα «Σλονο» (λόγος) και «Μολενιε» (παράκληση) του Δανιήλ του «Έξορίστου», ενός προσώπου ιστορικά επίσης άμφισβητούμενου, και με την επιστολή σε κάποιον Θωμά του Κλήμεντος Smoljatič, μητροπολίτη Κιέβου (από το 1147). Με τον τελευταίο ο Θεόδωρος Πρόδρομος φαίνεται να έχει άμεσότερη έπικοινωνία. Οι απόψεις του Franklin διανοίγουν προοπτικές νέες, στον συγκριτικό τομέα, για τη δημόδη γραμματεία της εποχής των Κομνηνών.

Η σύντομη ανακοίνωση του Άγγλου βυζαντινολόγου Robert Browning *Greek Influence on the Salerno School of Medicine* (σ. 189-194) αποβλέπει να υποδείξει μερικές κατευθύνσεις που θα οδηγούσαν την έρευνα σε καρποφόρα αποτελέσματα σχετικά με την ελληνική συμβολή στην ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης της σχολής του Salerno. Αναφέρονται λοιπόν αρκετά χειρόγραφα με έργα των Ελλήνων ιατρών της αρχαιότητας μάλιστα και του Βυζαντίου που μεταφράστηκαν ή αντιγράφηκαν στην περιοχή του Salerno και γενικά στη Νότιο Ίταλία κατά τον 10ο-11ο αϊ. Πρόκειται για μια αξιόλογη καταγραφή που αποκαλύπτει τη διακίνηση των ιατρικών γνώσεων στο Salerno, τη γενέτειρα της επιστημονικής αναγεννήσεως.

Η ανακοίνωση της Χρύσας Α. Μαλτέζου *Η μεταφορά της έδρας της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη. Παράδοση και πραγματικότητα* (σ. 195-208) στηρίζεται σε πηγή του 16ου αϊ. για γεγονότα του 1223. Γι' αυτό με πολλή προσοχή και γνώση ή συγγρ. διερευνά την αυτόνομιστική διάθεση των Βενετών της Κωνσταντινουπόλεως (μετά το 1204). Η δημιουργία μιας βενετικής «Μεγάλης Ίδέας» με κέντρο την Κωνσταντινούπολη δεν έτελεσφόρησε για άλλη μια φορά οι ρεαλιστές έμποροι της Γαληνότατης Δημοκρατίας προτίμησαν τον πρακτικό δρόμο της εφήμερης ζωής και του άμεσου κέρδους από τα μεγαλεπήβολα ιδεαλιστικά σχέδια που απομυζούν συνήθως την ικμάδα και την ενεργητικότητα ενός κράτους.

Με έντυπωμα εικονογραφικό ύλικό (32 εικ.) πλαισιώνεται η εισήγηση της αρχαιολόγου Ντούλας Μουρίκη *Palaeologian Mistra and the West* (σ. 209-246). Το κείμενο, 13 περίπου σελίδων, αφήνει την εντύπωση έμπεριστατωμένης «ξεναγήσεως» στη βυζαντινή νεκρόπολη, όπου αποκαλύπτονται οι δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική, τον γλυπτό διάκοσμο και λιγότερο στη ζωγραφική. Η μελέτη δεν συνοδεύεται από ειδικές παραπομπές στο τέλος της μόνο παρατίθεται συνοπτική βιβλιογραφία.

Ολιγοσέλιδη, αλλά περιεκτική, είναι η ανακοίνωση του Νίκου Οικονομίδα *Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο* (σ. 247-253). Όπως υποσημειώνεται, το περιεχόμενό της αποτελεί σύνθεση απόψεων που ο συγγρ. είχε εκφράσει σε

προγενέστερες μελέτες του. Στόχος τῆς ανακοινώσεως εἶναι νὰ διευκρινίσει κατὰ πόσο τὸ Βυζάντιο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλωση συμμετεῖχε στὴν πορεία πρὸς τὴν Ἐναγέννηση, καί, σὲ θετική ἀπάντηση, ὡς ποῦο βαθμὸ. Πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺπτυχο κεφάλαιο, στὸ ὁποῖο οἱ «θέσεις» τοῦ Οἰκονομίδη προσφέρουν σημαντική ὑπηρεσία στὴν ἐπιστήμη.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ τὴν ἐκτενὴ ἐργασία τοῦ George Galavaris *The Icon God's Birthmark in Rainer Maria Rilke's «Prayers»* (σ. 255-288). Ἐδῶ μεταφερόμαστε σὲ ἄλλο πεδίο ἔρευνας: πῶς ἡ βυζαντινὴ τέχνη μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο (ἀπὸ τὸν ἀπλὸ πιστὸ ὡς τὸν εὐαίσθητο διανοούμενο). Τὸ παράδειγμα τοῦ Γερμανοῦ λυρικοῦ ποιητῆ Rainer Maria Rilke (1875-1926) εἶναι ἀρκετὰ χτυπητό. Χάρη στὰ ταξίδια ποῦ ἔκαμε στὴ Ρωσία, γνώρισε τὴ ρωσοβυζαντινὴ καλλιτεχνικὴ κληρονομιά, τῆς ὁποίας ἡ μυστικοπάθεια καί ὁ λειτουργικὸς χαρακτήρας ἀφῆσαν ἔντονα ἔχνη στὸ ἔργο του. Ἡ ὀπτικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὴ φορητὴ εἰκόνα ἢ τὴ ζωγραφικὴ ἀναπαράσταση μετασχηματίζεται στὸν Rilke σὲ σύμβολο καί ποιητικὴ ἀνάταση.

Πρὶν τελειώσω ὀφείλω νὰ σημειώσω μιὰ γενικὴ παρατήρηση. Οἱ δημοσιευόμενες ἀσπρόμαυρες εἰκόνες καταντοῦν κάποτε πολὺ μαῦρες. Θὰ ἄξιζε νὰ δημοσιεύονταν ἢ ἐγχρωμες ἢ πιὸ καθαρές. Καί μιὰ ἀναγνώριση: Εἰλικρινὴ συγχαρητήρια στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ποῦ ἴδρυσε τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καί ὀργανώθηκε ἡ Α' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ συνάντηση: τελευταῖα (1987) ἔγινε καί ἡ Β', ἀφιερωμένη στὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο καί τὴν ἐποχὴ του. Δὲν γνωρίζω τυχὸν ἄλλα προγράμματα τοῦ Κέντρου. Ἐλπίζω —καί τὸ εὐχομαι— πέρα ἀπὸ τὸν θόρυβο, δημοσιογραφικὸ καί ἄλλον, ποῦ ἀφήνει ἓνα συνέδριο, νὰ ἔχει προγραμματισθεῖ καί ἡ ἀθόρυβη, αὐστηρή, μὰ τόσο ἀποδοτικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὅχι βέβαια μόνο γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ-βυζαντινὴ περίοδο.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ZACHARIAS N. TSIPIANAKIS

Ang. Constantinides Hero, A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina [The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources, n° 11], Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts 1986, p. 166.

Μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς γυναίκας γιὰ πνευματικὴ καθοδήγηση: Ἡ ἀλληλογραφία τῆς πριγκίπισσας Εἰρήνης-Εὐλογίας Χούμναινας Παλαιολογίνας» κυκλοφόρησε ἡ ἐργασία τῆς Ἀγγέλας Κωνσταντινίδη-Hero ὡς 11ος τόμος τῆς σειρᾶς «The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources»¹ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τοῦ Brookline τῆς Μασσαχουσέτης (ΗΠΑ).

1. Στὴ σειρὰ αὐτῆ, ποῦ διευθύνεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ π. Νομικὸ Βαπόρη, ἔχουν

Ἡ συγγρ., καθηγήτρια τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Κέντρο Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Queens College τοῦ City University τῆς Νέας Ὑόρκης, μᾶς εἶναι γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐκδοση τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου² καὶ ἀπὸ ἓνα σχετικὰ πρόσφατο ἄρθρο τῆς γιὰ τὴν Εἰρήνη-Εὐλογία Χούμναινα Παλαιολογίνα, ἡγουμένη τῆς Μονῆς Φιλανθρώπου Σωτήρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως³. Τὸ ἄρθρο αὐτό, τοῦ ὁποίου εἶχε προηγηθεῖ ἀνακοίνωση (Seventh Annual Byzantine Studies Conference)⁴, συμπλήρωσε ἓνα σχετικὸ ἄρθρο τοῦ V. Laurent⁵ γιὰ τὴν Εἰρήνη, κόρη τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη καὶ λόγιου Νικηφόρου Χούμνου, τῆ σύζυγο τοῦ Δεσπότη Ἰωάννου Παλαιολόγου, γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β' (1282-1328). Ἡ συγγρ. εἶχε χρησιμοποήσει στὸ ἄρθρο τῆς αὐτὸ ἐκτὸς τῶν ἄλλων μαρτυριῶν (φιλολογικῶν, ἐπιστολογραφικῶν καὶ ἡσυχαστικῶν κειμένων), καὶ μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς ἀλληλογραφίες τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας προερχόμενα ἀπὸ τοὺς κώδικες Scorialensis Gr. Φ-III-11 καὶ Ottonianus 405⁶, εἶχε δὲ ἀνακοινώσει τὴν ἐκδοση τοῦ Scorialensis⁷, τὴν ὁποία καὶ πραγματοποίησε.

Ἡ ἀξία τῆς νέας αὐτῆς ἐκδόσεως εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὸ πρόσωπο τῆς «βασιλίσσας» (καὶ ὄχι «πριγκίπισσας»)Ἰ Εἰρήνης, ὕστερα μοναχῆς καὶ ἡγουμένης Εὐλογίας, ἡ ὁποία εἶναι πραγματικὰ μία σπάνια φυσιογνωμία, μία ἀσυνήθιστη προσωπικότητα ποὺ κατέχει ὅλως ἰδιαίτερη θέση στὸ κόσμο τῶν μοναζουσῶν τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως γνωρίζουν οἱ εἰδικοί, ἡ ζωὴ καὶ ἡ προσωπικότητά τῆς

δημοσιευθεῖ ἐνδιαφέροντα κείμενα τοῦ Φωτίου, τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, τῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης καὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β', τοῦ Πατροκοσμᾶ κ.ἄ.

2. A. C. Hero, *Letters of Gregory Akindynos* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 21], Dumbarton Oaks Texts 7, Washington D.C. 1983.

3. A. C. Hero, Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople, *Byz. Forsch.* 9 (1985) 119-147.

4. Ἡ συνεδρία τῆς 13ης Νοεμβρίου εἶχε ὡς θέμα «Women and Monasticism». Τὰ κείμενα τῶν ἑξὶ ἀνακοινώσεων τῆς συνεδρίας αὐτῆς δημοσιεύθηκαν στὸ περ. *Byz. Forsch.* 9 (1985).

5. V. Laurent, une princesse byzantine au cloître, Irène-Eulogie Choumnos Paléologue, fondatrice du couvent de femmes τοῦ Φιλανθρώπου Σωτήρος, *EO* 29 (1930) 29-60 (βλ. καὶ *BZ* 31, 1931, 463-464). Τοῦ αὐτοῦ, La direction spirituelle à Byzance, La correspondance d' Irène-Eulogie Choumnaina Paléologue avec son second directeur, *REB* 14 (1956) 48-86.

6. Πρόκειται γιὰ σαράντα καὶ πλέον ἀποσπάσματα ποὺ βρῖσκει κανεὶς —ἐλληνιστὶ βέβαια— στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου. Βλ. A. C. Hero, Irene Eulogia, *Byz. Forsch.* 9 (1985) 119-147.

7. *Αὐτόθι*, 120, (σημ. 3).

8. Ὑπογραμμίζω τὸν τίτλο «βασιλίσσα», γιατί ἔτσι ἀπαντᾷ στὰ κείμενα ἡ Εἰρήνη. Τὸν τίτλο αὐτὸ ἔφερε στὴν ἐποχὴ τῆς ἡ σύζυγος Δεσπότης, ἡ μέλλουσα «Δέσποινα». Βλ. Στ. Κουρούση, *Μανουὴλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2- 1355/60)*, Α' *Τὰ βιογραφικά*, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 189. Ὁ ὄρος «πριγκίπισσα» (princesse) ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν V. Laurent, στὸ μνημονευθὲν ἄρθρο του γιὰ τὴν Εἰρήνη, δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τὰ κείμενα. Ἡ Εἰρήνη δὲν ὑπῆρξε θυγατέρα αὐτοκράτορα γιὰ νὰ μπορεῖ, ἔστω καταχρηστικὰ, νὰ ὀνομάζεται πριγκίπισσα.

Ειρήνης-Εὐλογίας, πού εἶναι ἡ πιό γνωστή ἡγουμένη τοῦ 14ου αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη, προκάλεσαν τόσο τή συμπάθεια, τὸ θαυμασμό καὶ τὸν ἔπαινο, ὅσο καὶ τὴν ἀντιπάθεια καὶ τὸν ψόγο. Στὴ χορεία τῶν θαυμαστῶν πού μᾶς ἄφησαν κείμενα γιὰ τὴν Εἰρήνη ἀνήκουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατέρα της⁹, ὁ τότε πρωτονοτάριος Ματθαῖος Γαβαλᾶς, ὕστερα μητροπολίτης Ἐφέσου¹⁰, ὁ γνωστός βυζαντινὸς θεολόγος καὶ πρωταγωνιστὴς τῆς Ἡσυχαστικῆς ἔριδας Γρηγόριος Ἀκίνδυνος¹¹, ὁ ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρος Γρηγοράς¹² κ.ἄ., ἐνῶ στήν ἀντίθετη παράταξη ἀνήκουν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς¹³, ὁ Ἰωσήφ Καλόθετος¹⁴ κ.ἄ.

Ἡ πρόωρη χηρεία τῆς «βασιλίσσας» Εἰρήνης στὰ δεκάξι της χρόνια, ἡ ἀπώλεια τοῦ Δεσπότη Ἰωάννου Παλαιολόγου, ἡ ἀπόφασή της νὰ ἀσπασθεῖ τὸ μοναχικὸ βίον —παρὰ τὴν ἐπιθυμία τῶν γονέων της— τὸ μοίρασμα τῆς περιουσίας της, ἡ ἀνακαίνιση τῆς Μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου Σωτήρος καὶ ἡ ἐγκαταβίωσή της σ' αὐτὴ καὶ κυρίως ἡ πνευματικὴ της ζωὴ, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολές πού τῆς ἀπηύθυνε ὁ πρῶτος της πνευματικὸς Θεόκλητος Φιλαδελφείας¹⁵, ἀποτελοῦν ἀναντίρρητα ἀφορμὲς θαυμασμοῦ. Ἡ ἐν συνεχείᾳ ὁμως ἀνάμειξή της στήν Ἡσυχαστικὴ ἔριδα καὶ εἰδικότερα ἡ προστασία πού παρεῖχε στὸν Ἀκίνδυνο, ὅπως καὶ ἡ συμμετοχὴ της στήν ἐπὶ πατριάρχου Ἰωάννου ΙΔ' Καλέκα (1334-1347) σύνοδο ἐναντίον τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν ὀπαδῶν του¹⁶, ἀποτελοῦν τὴν ἀφορμὴ τοῦ ψόγου ἐκ μέρους τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν φίλων του.

Τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρθηκαν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ καταστήσουν φανερὸ ἀφ' ἑνὸς τὸ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν (βυζαντινολόγων καὶ θεολόγων) γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ

9. Νικηφόρου τοῦ Χούμνου, Πρὸς τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα Βασιλίσσαν, ἐπὶ τῷ πάθει τῆς χηρείας, αὐτῆς ἑξακαδέκατον ἀγούσης χρόνον, J. Boissonade, *Anecdota Graeca*, Paris 1829 (Hildesheim 1962), I, 293-305.

10. Τῆ βασιλίση παραινενικός ἐξ αὐτοσχεδίου συντεθειμένος ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ Φιλαδελφείας κυροῦ Θεολήπτου, L. Previale, *Due Monodie inedite di Matteo di Efeso*, *BZ* 41 (1941) 26-31.

11. A. Constantinides-Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, 246 (91-99), ἀρ. ἐπ. 60.

12. L. Schopen, *Nicephori Gregorae Byzantinae Historiae*, Bonnae III (1855), σ. 238-240.

13. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, Γ' Ἀντιρρητικοὶ πρὸς Ἀκίνδυνον, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 466-470.

14. Δ. Τσάμη, *Ἰωσήφ Καλόθετου Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 164, 175, 279, 293, 295, 365, 378.

15. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας μὲ τὸ Θεόκλητο Φιλαδελφείας σώζονται μόνον τέσσερες ἐπιστολές του. Γιὰ ἀνάλυση περιεχομένου καὶ χρονολόγησι βλ. Κουρούση, *Μανουὴλ Γαβαλᾶς*, σ. 335-339. Ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ κείμενο μίας μόνον ἐπιστολῆς. Βλ. S. Salaville, *Une lettre et un discours inédits de Théolepte de Philadelphie*, *REB* 5 (1947) 101-115.

16. Γιὰ τὴ στάση τῆς Εὐλογίας κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴ βλ. τὰ προαναφερθέντα κείμενα τοῦ Παλαμᾶ (σημ. 13) καὶ τοῦ Καλόθετου (σημ. 14) καθὼς καὶ A. C. Hero, *Irene Eulogia*, 141-144.

σπουδαιότητα τῶν κειμένων. Ἡ νεο-ἐκδοθεῖσα ἀλληλογραφία προλογίζεται ἀπὸ τὸ γνωστὸ μελετητὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ π. John Meyendorff¹⁷ μὲ μιὰ Γενική Εἰσαγωγή. Στὴ Γενική αὐτὴ Εἰσαγωγή¹⁸ τονίζεται ἡ σημασία ὅλων τῶν κειμένων ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν καθημερινή, προσωπική ἢ ἐσωτερική ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ μοναδικότητα τῆς ἀλληλογραφίας τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας, ποὺ τὴ διέσωσε μόνον ὁ ἀνωτέρω κώδικας. Πρόκειται ὄντως γιὰ ἀλληλογραφία, γιατί δὲν διασώζονται μόνον ἐπιστολές τοῦ πνευματικοῦ, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Θεολήπτου, ἀλλὰ καὶ τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας. Παρὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει ἡ ἀλληλογραφία, ὁ πνευματικὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφεῖ ἡ Εἰρήνη-Εὐλογία παραμένει ἄγνωστος¹⁹, ἀφοῦ ἡ ἐκδότρια δὲν θέλησε νὰ διακινδυνεύσει κάποια ταύτιση, ἀπορρίπτοντας ταυτοχρόνως τὴν ὑπόθεση τοῦ V. Laurent²⁰. Στὴ συνέχεια τῆς Γενικῆς του Εἰσαγωγῆς ὁ π. J. Meyendorff ἐξαιρεί τὴν προσωπικότητα τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας, τὴν ὁποία βρίσκει σπάνια καὶ ἀσυνήθιστη, γιατί ἐκπροσωπεῖ τὴ νοοτροπία τοῦ παλατιοῦ (ὡς βασίλισσα), τῆς Ἐκκλησίας (ὡς μοναχὴ καὶ ἡγουμένη) καὶ τῶν κύκλων τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς της (ὡς κόρη τοῦ Χούμνου καὶ ὡς σχετιζομένη μὲ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς). Ἡ Εἰρήνη-Εὐλογία εἶναι μία ἀπὸ τίς πολλὲς ἀριστοκρατίσες ποὺ ἀποσύρθηκαν στίς μονές ὕστερα ἀπὸ κάποια οἰκογενειακὴ τους περιπέτεια ἢ πολιτικὲς περιστάσεις²¹. Ὁ π. Meyendorff ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλα πρόσωπα τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀνδρόνικου Β' ποὺ μόνασαν²² καὶ σχολιάζει τὴν ἐλαστικότητα ποὺ ὑπῆρχε στίς μονές ποὺ φιλοξενοῦσαν πρόσωπα τοῦ παλατιοῦ ὡς πρὸς τίς μοναχικὲς ἀρετὲς τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς πτωχείας.

Ξεφυλλίζοντας τὴ νεοεκδοθεῖσα ἀλληλογραφία ὁ ἀναγνώστης, βρίσκει στὴ συνέχεια μία «Κριτικὴ Εἰσαγωγή», ὅπου ἡ ἐκδότρια κάνει ἀναφορὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν σωζομένων ἐπιστολῶν, στὸ χρόνο συγγραφῆς τους, στὸν κώδικα Scorialensis, στὴ μέθοδο ἐργασίας της. Στὴν Κριτικὴ αὐτὴ Εἰσαγωγή²³ διαβάζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ 22 συνολικὰ ἐπιστολές, 8 τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας καὶ 14 τοῦ πνευματικοῦ της, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πρῶτες 16 ἀνήκουν ἐναλλάξ στὴν Εἰρήνη-

17. John Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959.

18. Βλ. σ. 15-20.

19. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν του εἶναι φανερὴ ἡ μόρφωσή του, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν ἡσυχία, καθὼς καὶ γιὰ «τὴν κατὰ κόσμον» παιδεία, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ πνευματικὸτητα μὲ τὴν ὁποία παιδαγωγεῖ τὴν Εἰρήνη-Εὐλογία. Εὐελπιστῶ ὅτι ἡ ἐκδότρια τῆς ἀλληλογραφίας θὰ προχωρήσει στὴν ταύτιση τοῦ προσώπου αὐτοῦ, πιθανότατα σὲ προσεχῆς δημοσίευμα.

20. V. Laurent, *La direction*, σ. 64-68, ὅπου γίνεται ὑπόθεση ὅτι τὸ πρόσωπο μὲ τὸ ὁποῖο ἀλληλογραφεῖ ἡ Εἰρήνη-Εὐλογία εἶναι ὁ ἡσυχαστὴς Ἰγνάτιος.

21. Γιὰ τίς Βυζαντινὲς ἀρχόντισσες ποὺ μόνασαν κάνει πρῶτος λόγο ὁ R. Guiland, Οἱ Βυζαντινοὶ Αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλημα τοῦ μοναστηρίου». *EEBS* 21 (1951) 215-234.

22. Πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο, ποὺ πέθανε ὡς μοναχὸς Ἀντωνίου, καὶ γιὰ τὴ συνυφάδα τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας καὶ σύζυγο τοῦ Μιχαὴλ Θ', Μαρία-Ξένη.

23. Βλ. σ. 21-23.

Εύλογια και στὸν πνευματικό. Οἱ ἐπιστολές πρέπει νὰ ἔχουν γραφεῖ μέσα στὸν ἴδιο χρόνο, σύμφωνα μὲ τις ἐκτιμήσεις τῆς ἐκδότριας, ὅπως ἴσως πρὸ τοῦ 1341²⁴, ἀκριβέστερα δὲ μετὰ τὸ 1332 καὶ πρὸ τοῦ 1338²⁵.

Ἦστερα ἀπὸ τὸν πίνακα μὲ τὰ κριτικά σημεῖα ὁ ἀναγνώστης βρίσκει τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν²⁶ μὲ τὴ σειρά πού ἀπαντοῦν στὸν κώδικα, καθὼς καὶ μετάφραση στὴν ἀγγλική. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἀφοροῦν κυρίως στὰ ὀρθογραφικά σφάλματα τῶν ἐπιστολῶν τῆς Εἰρήνης-Εὐλογίας καὶ στὴν ταύτιση τῶν χωρίων (βιβλικῶν καὶ μὴ), πού ἀπαντοῦν στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν τόσο τοῦ πνευματικοῦ ὅσο καὶ τῆς βασιλίσσας.

Ὁ σχολιασμός τῶν 22 ἐπιστολῶν γίνεται στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου²⁷, ὅπως καὶ στὴν ἐκδοση τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ἀκινδύνου. Περιλαμβάνουν πολλὰ ἐρμηνευτικά, γραμματικά καὶ συντακτικά σχόλια, προσωπογραφικὲς πληροφορίες, βιβλιογραφικὰ δεδομένα κ.ἄ. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου ὑπάρχουν γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη οἱ ἐξῆς πίνακες: 1) Ἑλληνικῶν λέξεων καὶ ὀνομάτων τοῦ κειμένου, 2) Βιβλικῶν καὶ ἄλλων χωρίων, 3) Τὰ Incipits καὶ τέλος ὀρισμένα Corrigenda.

Ἐὰν ἡ δημοσίευση κάθε βυζαντινοῦ κειμένου ἀποτελεῖ προσφορά γιὰ τις Βυζαντινὲς Σπουδές, ἡ ἐργασία τῆς Α. Κωνσταντινίδου Hero ἀποτελεῖ μία ιδιαίτερη περίπτωση, γιατί τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν πού μᾶς παρουσίασε εἶναι μοναδικὰ στὸ εἶδος τους καὶ παρουσιάζουν πολυδιάστατο ἐνδιαφέρον. Ἡ γλωσσολογία, ἡ ἐπιστολογραφία, ἡ προσωπογραφία καὶ εἰδικότερα οἱ γύρω ἀπὸ τὴ γυναίκα ἐρευνες²⁸ τῶν βυζαντινολόγων ἔχουν πολλὰ νὰ κερδίσουν. Εἰδικότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐν λόγω ἀλληλογραφία γιὰ κείνους πού ἀσχολοῦνται μὲ τις βυζαντινὲς ἀρχόντισσες πού μόνασαν²⁹ καὶ μὲ τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση ἢ ποιμαντικὴ διακονία στὸ Βυζάντιο.

Κλείνοντας τὴν παρουσίαση τῆς Ἀλληλογραφίας σημειώνω ὅτι, ἂν ὅσα ἔγραψε ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ὁ Καλόθετος μᾶς ἐπηρεάζουν ἔντονα καὶ μᾶς προδιαθέτουν ἄσχημα ἀπέναντι στὴν Εἰρήνη-Εὐλογία, ἂν ὅσα ἔγραψαν οἱ φίλοι τῆς τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν Ἠσυχαστικὴ ἔριδα τὴν τιμοῦν καὶ τὴν ὑψώνουν σὲ μεγάλο βαθμό, οἱ ἐπιστολές τῆς παρουσιάζουν στὸν ἀναγνώστη μία τρίτη εἰκόνα, μία ἄλλη Εἰρήνη-Εὐλογία, ἴσως τὴν πιὸ ἀληθινή: τὴν ἐσώτερη

24. Βλ. σ. 22.

25. Βλ. σ. 21.

26. Βλ. σ. 26-101. Ἡ ἀρίθμηση δὲν ὑπῆρχε στὸν κώδικα. Ὁφείλεται στὴν ἐκδότρια.

27. Βλ. σ. 103-153.

28. Σχετικὲς ἐρευνες ἀνακοινώθηκαν στὸ 16ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Βιέννη 1981). Τὰ κείμενα 15 ἀνακοινώσεων ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ στὰ Πρακτικά: *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten*, II. Teil, Wien 1982 [*JÖB* 32/2 (1982) 423-549, ὅπου ἡ σχετικὴ ἐνότητα: Die Rolle der Frau in der byzantinischen Gesellschaft].

29. Γιὰ τις βυζαντινὲς ἀρχόντισσες πού μόνασαν κάναμε μία ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο πού ὀργάνωσε τὸ Καναδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν (28/29 Μαρτίου 1988) μὲ θέμα: Women in Byzantium and Monasticism. Βλ. τὸ Χρονικὸ τοῦ ἐν λόγω Συμποσίου στὴ *Θεολογία ΝΘ* (1988) 595-600

ὑπαρξή της, τὸν ἔντονο ἀγώνα της νὰ βρεῖ πνευματικὴ βοήθεια, τὴ διάθεσή της γιὰ ὑπέρβαση τῶν ψυχικῶν της καταστάσεων. Σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ζωῆς της ἡ βασίλισσα καὶ ἡγουμένη Εἰρήνη-Εὐλογία εἶναι ὄντως ἀξιοσυμπάθητη. Ὁ κόπος καὶ ὁ μόχθος τῆς ἐκδότριας ἐπέτρεψαν νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ νέα θέα στὸν τόσο γνωστὸ ὅσο καὶ ἄγνωστο χῶρο τοῦ γυναικείου μοναχισμοῦ στὸ Βυζάντιο καὶ γι' αὐτὸ τῆς εἴμαστε εὐγνώμονες.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

NONNA Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Astérios Argyriou, Macaire Makrès et la polémique contre l'Islam. Edition princeps de l'Eloge de Macaire Makrès et de ses deux œuvres anti-islamiques, précédée d'une étude critique, Città del Vaticano 1986, σ. X+346. (Studi e Testi, 314).

Ο κ. Αστ. Αργυρίου, καθηγητὴς σήμερα στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, ἔχει ἤδη μιὰ θητεία εἴκοσι καὶ πλέον ἐτῶν στὴν ἐρευνα καὶ τὴ μελέτη κειμένων τῆς ἀντι-ισλαμικῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς γραμματείας, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ὁ ἴδιος παρουσιάσει σε πρώτη ἐκδοση. Καὶ μολονότι τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους φορτισμένα με θεολογικὸ καὶ θυμικὸ πάθος, ὁ κ. Αργ. τὰ μελέτησε καὶ τὰ σχολίασε με νηφαλιότητα καὶ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία.

Οἱ ἱστορικοὶ λόγοι που γέννησαν τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ εἶδος τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς φιλολογίας εἶναι προφανεῖς. Αἰξίζει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ κύκλος τῆς ἀντι-ισλαμικῆς αὐτῆς γραμματείας δὲν εἶναι —ὅπως θα περιμένε κανεῖς— ευρὺς· περιλαμβάνει συνολικὰ μόλις δύο ἢ τρεῖς δεκάδες κειμένων, ἀριθμὸ δηλαδὴ πολὺ μικρὸ, ὄχι μόνον σε σύγκριση με τὸν ὠκεανὸ τῆς ἀντιλατινικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ, προπαντός, σε σχέση με τὸ μέγεθος καὶ τὴ διάρκεια τοῦ κινδύνου που ἀντιπροσώπευε τὸ Ἰσλάμ καὶ ὁ ἰσλαμικὸς κόσμος γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὸν νέο ἐλληνισμό ἐπὶ δώδεκα σχεδὸν αἰῶνες. Τὸ ἐκπληκτικότερο εἶναι ὅτι οἱ κατὰ τὰ ἄλλα ευφυέστατοι συγγραφεῖς τῶν ἀντι-ισλαμικῶν αὐτῶν κειμένων —στὸ σύνολό τους σχεδόν— ἀντιμετωπίζουν τὸ Ἰσλάμ σε ἐπίπεδο καθαρὰ θεολογικὸ, σαν νὰ ἀποτελοῦσε ἀπλῶς καὶ μόνον μιαν ἀπολύτως ἀπαράδεκτη κακοδοξία καὶ ὄχι συγχρόνως, καὶ κυρίως, μιὰ θανάσιμη καθημερινὴ ἀπειλὴ τόσο γιὰ τὴ χριστιανικὴ αυτοκρατορία τῆς Ανατολῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὸ «ποίμνιο» τῆς ἐκκλησίας.

Στὸ νέο του βιβλίο, που παρουσιάζεται καὶ σχολιάζεται ἐδῶ, ὁ κ. Αργ. ἐκδίδει τρία ἐκτενῆ κείμενα που σχετίζονται ἢ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν λόγιό Θεσσαλονικεῖα ἱερομόναχο Μακάριο Μακρὴ (π. 1383-1431). Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ μιὰ βιογραφία, σε τύπο «Εγκωμίου», τοῦ Μακαρίου Μακρῆ, γραμμὴν ἀπὸ ἀνώνυμο φίλο καὶ μαθητὴ του, γιὰ μιὰ μακρὰ πραγματεία με τίτλο «Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους ἐπὶ τῇ εὐπραγίᾳ τῶν ἀσεβῶν» —διαιρεμένη σε

τέσσερις «λόγους»— και για μια «Συνηγορία τῆς ἱεράς παρθενίας». Και των τριῶν κειμένων η ἐκδοση βασίζεται σε ένα και μόνο σωζόμενο χειρόγραφο. Προτάσσονται τέσσερα εισαγωγικά κεφάλαια: στο πρώτο (σ. 1-25) βιογραφείται ο Μακάριος Μακρῆς και αναγράφονται τα σωζόμενα σήμερα ἔργα του (πολλά από τα οποία είναι ἀκόμη ἀνέκδοτα), στο δεύτερο (σ. 26-56) ἀναλύεται η ἐκδιδόμενη βιογραφία του Μακαρίου και ἐξετάζονται συναφῆ φιλολογικά και ἄλλα ζητήματα (πατρότητα, πηγές, ιστορική ἀξία κλπ.), στο τρίτο (σ. 57-94) περιγράφεται το περιεχόμενο, ἀνιχνεύονται οι πηγές και προσδιορίζεται ο τόπος και ο χρόνος συγγραφῆς των δύο ἔργων του Μακαρίου που ἐκδίδονται, ἐνῶ στο τέταρτο (σ. 95-181) ἐξετάζονται ἐιδικότερα θεολογικά ζητήματα που θέτουν τα δύο ἀντι-ἰσλαμικά ἔργα του Μακαρίου Μακρῆ σε ἀντιπαραβολή πάντοτε με τις ἀντίστοιχες θέσεις τῆς ἰσλαμικῆς θεολογίας, τὴν ὁποία ο κ. Ἀργ. γνωρίζει πολὺ καλὰ.

Το πιο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τα ἐκδιδόμενα κείμενα, τουλάχιστον ἀπὸ πλευρὰς ιστορικής, εἶναι η βιογραφία του Μακαρίου, μολονὶ πρόκειται για κείμενο λίγο-πολύ τυποποιημένο, προσαρμοσμένο δηλαδή στα παραδεδομένα πρότυπα τῆς βυζαντινῆς ἐγκωμιαστικῆς φιλολογίας¹. Παρὰ ταῦτα και παρὰ το γεγονός ὅτι ο ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς βιογραφίας περιορίζει τὴν ἀφήγησή του ἀποκλειστικά σχεδὸν σε ὅ,τι ἀφορὰ τὸν βίον και τὴς δραστηριότητες του ἡρώα του (ἀποσιωπώντας ἀκόμη και σημαντικά γεγονότα, των ὁποίων πρέπει να υπῆρξε ἀυτόπτης μάρτυρας ο Μακάριος, ὅπως η πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τους Τούρκους τὸ 1422 και η υπαγωγή του Ἁγίου Ὁρους στὴν ἐξουσία του σουλτάνου) παρέχει κατὰ παρέκβαση και γενικότερης σημασίας ἐιδήσεις, μερικές ἀπὸ τις ὁποῖες εἶναι μοναδικές. Σημειῶνω τις δύο σημαντικότερες: α') Κατὰ τὴν πρῶμην θητεία του στο Ἅγιον Ὁρος (1401-1409/1410) ο Μακάριος Μακρῆς υπῆρξε «υποτακτικός» του Θεσσαλονικῆ Βατοπεδινῶ μοναχοῦ Ἀρμενόπουλου, ο ὁποῖος, πέρα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση, του δίδαξε «ῥητορικὴν τε και φιλοσοφίαν ... ἔτι γε μὴν γεωμετρίαν και ἀριθμῶν ἀναλογίας και ἀστρονομίαν». Ο κ. Ἀργ. θεωρεῖ ὡς κατ' ἀρχὴν δυνατὴ τὴν ταύτιση του λόγιου αὐτοῦ μοναχοῦ με τὸν γνωστὸ Θεσσαλονικῆ νομοδιδάσκαλο Κωνσταντῖνο Ἀρμενόπουλο. Το ζήτημα ἀξίζει να ἐρευνηθῆ περαιτέρω, ὄχι μόνο γιατί, ἀν ἀποδειχθῆ βέβαιη ἡ ταύτιση, φωτίζεται μια ἄλλη πλευρὰ τῆς δραστηριότητος του διάσημου νομοδιδασκάλου, ἀλλὰ και γιατί μετατίθεται ἔτσι ο χρόνος του θανάτου του ἀπὸ τὸ 1393, ὅπως ἦταν δεκτὸ ὡς τώρα, στο 1409 ἢ 1410. β') Κατὰ τὸν ἀνώνυμο βιογράφο του, ο Μακάριος Μακρῆς πρωταγωνίστησε σε μια σύνοδο που συνήλθε στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταξύ του 1426 και του 1429, για να ἐξετάσει θεολογικά ζητήματα

1. Ἐτσι ἐξηγεῖται η «εκπληκτικὴ ὁμοιότητα» που διαπιστώνει ο κ. Ἀργ. (σ. 4 και 18-19) ἀνάμεσα σε τμήματα των «Βίων» του Γαβριήλ Θεσσαλονικῆς, του Μαξίμου Καυσοκαλυβίτη και του ἐκδιδομένου ἐδῶ «Βίου» του ἴδιου του Μακαρίου Μακρῆ. Πρβ. και τις σχετικές παρατηρήσεις του Cyril Mango, *Βυζάντιο, ἡ αυτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* (μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκη, ἐκδ. Μορφωτικῆς Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης), Ἀθήνα 1988, σ. 291-93.

που έθεσαν «πρέσβεις ... ἐκ τοῦ ῥηγάτου Βοεμίας ... πρόκριτοι μάλιστα ἐν σοφίᾳ». Είναι φανερό ότι επρόκειτο για εκπροσώπους της νεοσύστατης τότε εκκλησίας των Ουσιτών της Πράγας, των «Πωεμίων», όπως τους αποκαλεί ο Μακάριος Μακρής. Η είδηση είναι μοναδική, όπως σημειώνει ο κ. Αργ. Καμία βυζαντινή, τσεχική ή άλλη πηγή δεν αναφέρεται στην επικοινωνία αυτή μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Πράγας.

Η εκτενέστατη πραγματεία του Μακαρίου Μακρή «Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους ἐπὶ τῇ εὐπραγίᾳ τῶν ἀσεβῶν» ἀνήκει στην κατηγορία των θεολογικῶν αντιρρητικῶν (έναντι του Ισλάμ) κειμένων που περιέγραψα παραπάνω. Όχι μόνο αντιμετωπίζει τη ραγδαία εξάπλωση του ισλαμισμού ως ζήτημα θεολογικό και μόνο, αλλά είναι τόσο ανιστορική, δηλαδή τόσο στερημένη από αναφορές σε συγκεκριμένα γεγονότα και πρόσωπα του τόπου και της εποχής του, ώστε, αν δεν γνώριζε κανείς τον συγγραφέα της, θα έλεγε ότι γράφτηκε κάποτε μεταξύ του Ζ' και του ΙΗ' αιώνα.

Όσο για το τρίτο από τα εκδιδόμενα κείμενα, τη «Συνηγορία τῆς ἱερᾶς παρθενίας», μια μόνο παρατήρηση θα ήθελα να κάνω: Τις αρνητικές για την «ἱερὰ παρθενία», δηλαδή για τον μοναχισμό, απόψεις ο Μακάριος τις χαρακτηρίζει στην πρώτη ήδη παράγραφο του λόγου του ως «τῶν Πωεμίων δυσσεβεῖς δόξας». Επειδή όμως αφενός οι Βοημοί-Ουσίτες δεν φαίνεται ότι είχαν υιοθετήσει ιδιαίτερα αντιμοναχικές θέσεις και αφετέρου το όλο κείμενο της «Συνηγορίας» στρέφεται εναντίον απόψεων που απαντούν στην ισλαμική θεολογία της εποχής, ο κ. Αργ. διερωτάται μήπως εκ παραδρομῆς ο αντιγραφῆς του κειμένου ἔγραψε «Πωεμίων» ἀντὶ «πολεμίων», δηλαδή μουσουλμάνων. Η διόρθωση αυτή θα εξομάλυνε ἴσως ἄλλα ζητήματα, ἀλλὰ ἀπὸ πλευρᾶς φιλολογικῆς, δηλαδή κριτικῆς του κειμένου, είναι εντελῶς παρακινδυνευμένη, ἀφοῦ ἡ γραφή «Πωεμίων» σε σχέση με τὴν γραφή «πολεμίων» (ἀκόμη κι αν αὐτὴ εμαρτυρεῖτο ἀπὸ κάποιο χειρόγραφο) ἀποτελεῖ ὄχι ἀπλῶς *lectio difficilior* ἀλλὰ *difficilissima*· εἶναι ἐπομῆ-ως ἀπολύτως προτιμητέα.

Και τὰ τρία κείμενα που ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν κ. Αργ. εἶναι γραμμένα στη γνωστὴ ἐξεζητημένη ἀττικίζουσα γλῶσσα τῶν Βυζαντινῶν λογίων, ἡ ὁποία ὄχι σπάνια ἐπιφυλάσσει παγίδες στὸν ἐκδότη, ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἐκδοτικὴ ἐργασία διευκολύνεται κατὰ τὰ ἄλλα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κείμενα παραδίδονται ἀπὸ ἕνα και μόνον κώδικα, ὅπως στὴν προκειμένη περίπτωση. Είναι φανερό ὅτι ο κ. Αργ. μόχθησε για να ξεπεράσει με ἐπιτυχία τὸν κίνδυνο αὐτὸ και παρουσίασε τελικὰ ἕνα κείμενο φιλολογικὰ καθαρὸ και ἀξιόπιστο, πρᾶγμα που, μαζί με τὸν διεξοδικότατο σχολιασμό του, συνιστᾶ μὴ ἀρτία ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἔκδοση.

Κ. Π. Κύρρη, Τουρκία και Βαλκάνια, Ιστορικό Δοκίμιο, Αθήνα 1986. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 357, (Μεσανατολική Βιβλιοθήκη, τ. 3)

Ο σκοπός του έργου είναι η συνεισφορά σε μια βαθιά ανατομία των αιτιών που προκάλεσαν τις τρομακτικές —όπως τονίζεται— διαβαλκανικές και κυρίως ελληνοτουρκικές αντιθέσεις από τις αρχές του 19ου αιώνα. Τον τουρκικό παράγοντα στις εξελίξεις από τον 14ο αιώνα μέχρι την εποχή μας ο συγγρ. τον θεωρεί υπεύθυνο όχι μόνο για τις καταστροφές στη Βαλκανική αλλά και για τη συνεχή προσπάθεια διαιώνισης της «ιδιόρρυθμης εκείνης κατάστασης πραγμάτων που γέννησε τον σχετλιαστικό και υποτιμητικό γι' αυτήν όρο στα πλαίσια της διεθνούς πολιτικής, δηλ. της Βαλκανιοποίησης», μέσω του παντουρανισμού και του πανισλαμισμού, που αποσκοπούν στη δημιουργία κεντρόφυγων τάσεων μέσα στις μουσουλμανικές μειονότητες των Βαλκανικών κρατών (σ. 14). Για τη «Βαλκανιοποίηση» μαζί με τους Οθωμανούς θεωρούνται συνυπεύθυνοι και οι Ευρωπαίοι: «Ο χαρακτηρισμός “Βαλκανιοποίηση”, επισημαίνει ο συγγρ., «φυσικά δεν διατυπώθηκε από τους κατοίκους της Βαλκανικής για τον εαυτό τους, αλλά τους επιβλήθηκε για να τον ανέχονται και να τον υπομένουν. Τον επέβαλαν οι ξένοι που θεωρούσαν ‘μή ευρωπαϊκό’ το εσωτερικό πολιτικό κλίμα που διαμορφώθηκε στις χώρες που απελευθερώθηκαν από τον οθωμανικό ζυγό» (σ. 180).

Μετά από αυτές τις επισημάνσεις ο συγγρ. υπογραμμίζει τη γεωγραφική, πολιτική, πολιτιστική και οικονομική σημασία του βαλκανικού χώρου και κάνει μια επιλογή —πράγμα φυσιολογικό, αφού το έργο είναι ιστορικό δοκίμιο— συγκεκριμένων πτυχών της βαλκανικής ιστορίας στους αιώνες της Τουρκοκρατίας και με τις παρατηρήσεις του προσπαθεί να τονίσει τα στοιχεία που στηρίζουν τις απόψεις του σχετικά με τον εξαιρετικά αρνητικό ρόλο του τουρκικού παράγοντα. Παράλληλα ασκείται αυστηρή κριτική στη σημερινή τουρκική οθωμανολογία, για δύο λόγους: πρώτον επειδή ερμηνεύει την οθωμανική ιστορία από στενή εθνική σκοπιά και δεύτερον επειδή συχνά αγνοεί τη μη τουρκική, την παγκόσμια οθωμανολογία. Ωστόσο η αξία της προσφοράς των Τούρκων οθωμανολόγων —ανάμεσα στους οποίους ο συγγρ. ξεχωρίζει τον Η. Inalcik— δεν αμφισβητείται εντελώς: αντίθετα ο κ. Κύρρης σε αρκετά σημεία επικαλείται τις μελέτες τους.

Το ενδιαφέρον του συγγρ. επικεντρώνεται κυρίως στην επισήμανση των λαθών της σημερινής τουρκικής ιστοριογραφίας και στην παρουσίαση ιστορικών γεγονότων που, όπως αποδεικνύει, σκόπιμα αγνοήθηκαν από τους σύγχρονους ιστορικούς της Τουρκίας. Στο σημείο αυτό εκτιμούμε ότι η συμβολή του συγγρ. είναι πολύτιμη, ειδικά σε ό,τι αφορά την παρουσίαση και ανάλυση ορισμένων θεμάτων στα κεφ. 9, 15, 16, 19, 20, 21 και 22. Στο κεφ. 9 επιχειρείται ένας πολύ ενδιαφέρων υπολογισμός της έκτασης των εξισλαμισμών στη Βαλκανική, ενώ στα κεφ. 16, 19, 21 και 22 γίνεται μια εμβάθυνση σε ορισμένα επαναστατικά κινήματα κοινωνικού χαρακτήρα που αποδείχνουν, όπως τονίζει ο συγγρ. στο κεφ. 15, ότι υπήρχε κοινωνική διαφοροποίηση και φεουδαλισμός στην οθωμανική

αυτοκρατορία, σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει η τουρκική οθωμανολογία. Στο κεφ. 20 τονίζεται η σημασία του εθνικού-λαϊκού οθωμανικού έπους του Κιόρογλου, το οποίο υποτιμούν οι πανισλαμιστές και οι παντουρανιστές αφού, σύμφωνα με την ιδεολογία των πρώτων, «δεν μπορεί να υπάρχει οθωμανικό λαϊκό λογοτεχνικό έργο που να διαπερνάται ολοκληρωτικά από την κοινωνική ιδέα και να διαψεύδει τη θέση περί κοινωνικής συνοχής», σύμφωνα με την ιδεολογία των δεύτερων, «δεν μπορεί να υπάρχει Τουρκικό λαϊκό καλλιτεχνικό έργο που να δέχτηκε την ισχυρή επίδραση της κουλτούρας των γκιαούρηδων» (σ. 156). Αντίθετα ο συγγρ. πιστεύει ότι αυτό το έπος έχει εξαιρετική λογοτεχνική αξία και ότι είναι ανεκτίμητης σημασίας πηγή για ιστορικές και κοινωνιολογικές πληροφορίες.

Γενικά ο συγγρ. υποστηρίζει ότι η κατάκτηση της Βαλκανικής, εξαιτίας της διαφορετικής νοοτροπίας κατακτητών και κατακτημένων, επιβράδυνε την ανάπτυξη των Βαλκανίων και τους απομόνωσε από τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη. Σ' αυτά τα πλαίσια ο οθωμανικός παράγοντας θεωρείται, πολύ σωστά, υπεύθυνος για την καθυστερημένη ανάπτυξη της βαλκανικής αστικής τάξης. Με αρκετά επιχειρήματα αποδεικνύεται εξάλλου ότι η οθωμανική αυτοκρατορία δεν υπήρξε «επίγειος παράδεισος», όπως υποστηρίζεται από την τουρκική ιστοριογραφία: σε πολλούς τομείς το οθωμανικό κράτος συνάντησε σημαντικές δυσκολίες στην αφομοίωση των μη τουρκικών στοιχείων, ενώ η ύπαρξη εσωτερικών κοινωνικών αναταραχών αποτελεί αναμφισβήτητη απόδειξη ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία ούτε διαρκής κοινωνική γαλήνη υπήρχε ούτε πραγματική ισότητα ανάμεσα στους υπηκόους της, ακόμη και ανάμεσα στους ίδιους τους Μουσουλμάνους, αφού πολλοί από αυτούς (οι φτωχότεροι) αποτελούσαν μαζί με τους Χριστιανούς αντικείμενο εκμετάλλευσης από την οθωμανική εξουσία.

Η θέση που παίρνει ο συγγρ. σε ό,τι αφορά ορισμένα αμφιλεγόμενα θέματα της πρώιμης οθωμανικής ιστορίας (όπως η καταγωγή των Γιουρούκων και ο ρόλος του θρησκευτικού ζήλου στις κατακτήσεις των Οθωμανών) είναι εκ διαμέτρου αντίθετη απ' αυτή που έχουν υιοθετήσει η τουρκική και ένα μέρος της παγκόσμιας οθωμανολογίας. Αυτά τα προβλήματα απασχολούν ακόμη τους ερευνητές και κατά τη γνώμη μας προς το παρόν δεν πρέπει να θεωρούνται λυμένα ώστε να μπορούμε να υποστηρίξουμε ανεπιφύλακτα μια άποψη.

Από το έργο δε λείπουν εξάλλου ορισμένες υπερβολές. Πέρα από τη διάχυτη αντίθεση του συγγρ. προς τους σκοπούς και τις μεθόδους της τουρκικής ιστοριογραφίας, αντίθεση που δικαιολογείται με επιχειρήματα από τον ίδιο, υπάρχουν και σποραδικές ακραίες διατυπώσεις, όπως αυτές στις σ. 171-172 σχετικά με τη θέση των Τούρκων εποίκων της Βαλκανικής. Την άποψη ότι «Η δραστηριότητα του Τουρκικού στοιχείου στην Ευρώπη μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας εξακολούθησε να είναι όχι δημιουργική και συσσωρευτική, αλλά εκθεμελιωτική, εξοντωτική, αποδιοργανωτική και καταστροφική, δηλ. δεν μετεβλήθη ουσιαστικά, δομικά και οργανικά, από ό,τι ήταν στην αρχή της εμφάνισης των Τούρκων στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια, όπως την παρουσιάζουν σειρά από πηγές σε πολλές γλώσσες, μαζί και Τουρκικές, και όπως την ανέλυσε σε μια κλασική

σήμερα πια εργασία του ο Βούλγαρος Βυζαντινολόγος Dimitar Angelov» (σ. 171-172) θα τη δεχόμασταν με πολλές επιφυλάξεις, τονίζοντας ότι δεν μπορεί να ισχύει τόσο απόλυτα όσο παρουσιάζεται από τον συγγρ. και υπενθυμίζοντας ότι οι Τούρκοι που εγκαταστάθηκαν ως έποικοι στη Βαλκανική είχαν έρθει προηγουμένως, λίγο ή πολύ, σε επαφή με τους Έλληνες της Μ. Ασίας, είχαν αναμειχθεί με αυτούς και ήδη δημιουργούσαν στη Βιθυνία τις βάσεις της διοικητικής τους οργάνωσης στηριζόμενοι όλο και περισσότερο στις κρατικές παραδόσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, του σελτζουκικού σουλτανάτου του Ρουμ (που πια είχε καταλυθεί) και άλλων ισλαμικών κρατών αλλά και στα στοιχεία του περσικού και του αραβικού πολιτισμού που γνώρισε και μερικά αφομοίωσε ο τουρκικός λαός πριν ακόμη φθάσει στη Μ. Ασία.

Από μεθοδολογική άποψη την έλλειψη παραπομπών σ' όλο το έργο δεν την καταδικάζουμε αφού ο συγγρ. τις παραλείπει συνειδητά και εξηγεί τους λόγους. Ωστόσο δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε το γεγονός ότι χωρίς παραπομπές όχι μόνο στερούμαστε τη δυνατότητα για άμεσο έλεγχο των συμπερασμάτων αλλά, κυρίως, δεν μας προσφέρονται τα μέσα ώστε να μπορούμε να επεκταθούμε στα σημεία που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα.

Ο συγγρ. γενικά παραθέτει άφθονα στοιχεία και επιχειρήματα με τα οποία επιτυγχάνει να στηρίξει την άποψή του με αρκετή σαφήνεια. Αντίθετα, γενικότητες όπως «παρόμοιες μελέτες οπωσδήποτε θα κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι...» (σ. 21) και «μια συγκριτική μελέτη ... θα διεπίστωνε ότι...» (σ. 179) είναι ελάχιστες.

Η βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του έργου είναι εξαιρετικά πλούσια. Εξάλλου το φωτογραφικό υλικό (από τάφους Μουσουλμάνων της Βουλγαρίας) συμπληρώνει το έργο και κάνει γνωστά στο ελληνικό κοινό ενδιαφέροντα στοιχεία.

Ξάνθη

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

The Greek Novel, AD 1-1985, edited by *R. Beaton*, London - New York - Sydney, Croom Helm 1988, σ. XI + 229.

Ο τόμος, που συγκεντρώνει τις εισηγήσεις του ομώνυμου διεθνούς συνεδρίου (King's College, London, 24-26 Μαρτίου 1986), αποτελεί μια ομαδική προσπάθεια έρευνας γύρω από ένα σύνολο ιστορικών και θεωρητικών προβλημάτων που είναι ακόμα και σήμερα αισθητά παραμελημένα. Πράγματι, αν η συζήτηση γύρω από τη γένεση και τα χαρακτηριστικά του ελληνικού μυθιστορήματος στην ελληνιστική εποχή εμφανίζεται αρκετά νωρίς στις μελέτες κλασικής φιλολογίας (φτάνει εδώ να υπενθυμίσουμε τα προλεγόμενα του Κοραή στην έκδοση των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου), δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περιοχή, ούτε για την καθαυτό νεοελληνική περιοχή, από την

Επανάσταση και μετά, που αποτελεί —αν τουλάχιστο κρίνουμε από τον αριθμό των εισηγήσεων— το κύριο θέμα ενδιαφέροντος αυτού του τόμου.

Οι λόγοι αυτής της κατάστασης είναι βέβαια περίπλοκοι, αλλά σε γενική προσέγγιση είναι και ευνόητοι. Όσον αφορά το μεσαιωνικό μυθιστόρημα ο κυρίαρχος λόγος για το καθυστερημένο ενδιαφέρον προέρχεται, όπως παρατηρεί ο Roderick Beaton, από το χρόνιο και επίμονο ρήγμα που υπάρχει ανάμεσα σε γλωσσικές και λογοτεχνικές μελέτες (ένα ρήγμα που φαίνεται χτυπητό, αν π.χ. λάβουμε υπόψη μας την αντίθετη κατάσταση της νεολατινικής φιλολογίας, όπου το πρόβλημα των σχέσεων γλωσσολογία/λογοτεχνία αποτελεί παραδοσιακά ένα κεντρικό και δυναμικό στοιχείο έρευνας). Αυτό το ρήγμα είχε συνέπειες και στην ανάπτυξη των αφηγηματολογικών νεοελληνικών σπουδών, και μάλιστα, θα τολμούσα να πω, και στην ίδια την ανάπτυξη του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου (δεν είναι ίσως τυχαία η έντονη διάσταση ανάμεσα σε γλωσσική επαναστατικότητα και αφηγηματικό συντηρητισμό που βρίσκουμε π.χ. στα διηγήματα του γλωσσολόγου Ψυχάρη). Στα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε το γεγονός ότι η ελληνική κριτική σκέψη του αιώνα μας επηρεάστηκε με ιδιαίτερη ένταση από μια ιδεαλιστική σύλληψη της λογοτεχνίας που δίνει τα πρωτεία στα υψηλά γένη (λυρική ποίηση, δράμα) σε βάρος της ρεαλιστικής μίμησης. Ο ορισμός του Παλαμά για τον Βιζυηνό («Ο Βιζυηνός [...] είναι ο διηγηματογράφος ποιητής»), ορισμός από τον οποίο ξεκινά η εισήγηση του Μιχάλη Χρυσανθόπουλου (*Reality and Imagination: The Use of History in the Short Stories of Yeóryios Viziinós*), είναι από αυτή την άποψη πολύ ενδεικτικός, επειδή δεν προϋποθέτει μονάχα το πρωτείο της ποίησης, αλλά και το —υπονοούμενο και επακόλουθο— πρωτείο του διηγήματος πάνω στο μυθιστόρημα. Αυτή η ιδέα, που όπως ξέρουμε είναι διαδεδομένη σ' όλη την μεταρομαντική περιοχή (από την καταδίκη του μεγάλου (επικού) ποιήματος από τον Ροε μέχρι το σύνθημα της «καθαρής ποίησης») είχε στην Ελλάδα αντίκτυπο ιδιαίτερα αισθητό, που οφείλεται ανάμεσα στ' άλλα και στην καθυστερημένη ανάπτυξη της αφηγηματικής πεζογραφίας σε σχέση με την ποίηση (αν και πρέπει να προσυπογράψει κανείς, στο σημείο αυτό, την επιφύλαξη του Mario Vitti μπροστά σε εύκολες και επικίνδυνες γενικεύσεις).

Από αυτή την άποψη, ακόμα και η περίπτωση του Καζαντζάκη που μελέτησε ο Peter Bien («Greece's most successful novelist yet one who considered himself primarily a dramatist, who denigrated prose as inferior to poetry») μπορεί να θεωρηθεί, όσο κι αν φαίνεται παράδοξη, ως έκφραση μιας γενικότερης στάσης. Και δεν είναι χωρίς σημασία, πιστεύω, ότι η υποτίμηση των αφηγηματικών τεχνικών που βρίσκουμε στον Καζαντζάκη ξαναπαρουσιάζεται στην —τόσο διαφορετική ως προς τις θεωρητικές της προϋποθέσεις— στάση του Θεοτοκά, που περιγράφει η ενδιαφέρουσα εισήγηση του Δημήτρη Τζιόβα (*George Theotokás and the Art of Fiction*).

Η απουσία μιας παράδοσης σπουδών σ' αυτόν τον τομέα προέρχεται λοιπόν από λόγους κάθε άλλο παρά τυχαίους: γι' αυτό, ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα αποτελέσματα η πρωτοβουλία να συγκεντρωθούν πολλές από τις υπάρχουσες δυνάμεις και να συγκριθούν θεωρητικά μοντέλα και ιστορικές προοπτικές,

αποτελεί ένα γεγονός που θα ήταν πριν λίγα χρόνια ανέλπιστο και είναι σήμερα ενθαρρυντικό.

Τον τόμο απαρτίζουν 21 εισηγήσεις (στην πλειονότητα Βρετανών και Ελλήνων μελετητών), που εξερευνούν την περιοχή της ελληνικής αφήγησης, διαχωρισμένη στα εξής τρία τμήματα: I. Greek Fiction and the European Tradition: From Independence to the 1980s. II. Secular Fiction from the Middle Ages to the Eighteenth Century. III. The Birth of the Novel in Greek Antiquity. Μια σημείωση του Εκδότη πληροφορεί ότι για πρακτικούς λόγους δε στάθηκε δυνατή η εκτύπωση μιας συζήτησης για τα προβλήματα της σύγχρονης αφηγηματογραφίας στην οποία έλαβαν μέρος οι Αλέξανδρος Κοτζιάς, Γιώργης Γιατρομανωλάκης και Peter Mackridge.

Το πρώτο πράγμα που εκπλήσσει, ήδη από τον —κάπως προκλητικό— τίτλο του τόμου, είναι η ασυνήθιστη ευρύτητα του θέματος. Ένα συνέδριο που αντιμετωπίζει, έστω και με πολλές ελλείψεις (παραλείπεται π.χ., όπως τονίζει η Charlotte Roueché, όλη η αφηγηματική περιοχή της μεσαιωνικής αργογραφίας), το μεγάλο φάσμα της αφήγησης σε ελληνική γλώσσα από τον Χαρίτωνα ως τη Μάρω Δούκα, αποβλέπει σε στόχο σχεδόν ακατόρθωτο. Δεν είναι ίσως τυχαίο, λοιπόν, ότι η πρόθεση να σκιαγραφηθούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά στην παράδοση του ελληνικού αφηγηματικού λόγου παρέμεινε στην πραγματικότητα μονάχα μια επιθυμία, παρέμεινε δηλαδή —και πώς θα μπορούσε να γίνει αλλιώς;— μονάχα το αντικείμενο κάποιων δειλών υπαινιγμών (π.χ.: «It is almost certainly accidental that the first novels to be written in each of these three distinct 'periods' were historical novels; but this very coincidence may have something to tell us about the nature of the whole European genre»: *Editor's Preface*, σ. IX). Ακόμα και η πιο αισθητή προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή, η εισήγηση *The Greek Novel in the Middle Ages* στην οποία ο Beaton περιγράφει, κυρίως βάσει κάποιων θεματικών κριτηρίων, τη σύνδεση του υστεροβυζαντινού μυθιστορηματος (μέχρι τον *Ερωτόκριτο*) με το πρωτοβυζαντινό και ελληνοιστικό μυθιστόρημα, πείθει μονάχα ως μια ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας —τουλάχιστον ενόσω περιμένουμε να διαβάσουμε το δοκίμιο *The medieval Greek romance* του οποίου αναγγέλλεται η προσεχής έκδοση.

Μια δεύτερη έκπληξη μας προκαλεί η αντίστροφη χρονολογική διάταξη με την οποία διατάσσονται τα τρία τμήματα: αρχίζουμε με την 'μοντέρνα' αφηγηματογραφία (III), για να επιστρέψουμε στη βυζαντινή εποχή (II) και να καταλήξουμε στη γέννηση του αρχαίου μυθιστορηματος (I). Δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς ότι η επιλογή αυτής της χρονολογικής διάταξης εξηγείται με την τεχνική του «σκόπιμου αναχρονισμού» (να διαβάσει κανείς την *Οδύσσεια* σα να ήταν μεταγενέστερη από την *Αινειάδα*), με δεδομένο ότι στη σ. 134 αναφέρεται ένα χωρίο του Borges από το *Pierre Menard: Author of the «Quixote»*. Δεν μπορούμε εξάλλου ούτε να αποκλείσουμε ότι η στάση αυτή ανάγεται στη ορατιανή σύσταση της *Ars poetica* (που κάπου την αναφέρει ο Εκδότης), τη σχετική με την επική αρχή *in medias res* (αν και σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν προτιμότερη η διάταξη II-I-III). Η αλήθεια όμως μοιάζει διαφορετική, τουλάχιστον

χιστον όπως συμπεραίνεται από μια δήλωση του Εκδότη κατά την οποία η αντίστροφη χρονολογική διάταξη εφαρμόστηκε «to avoid the 'determinist' approach implicit in most traditional literary histories». Βέβαια θα ήταν γελοίο, και σχεδόν προσβλητικό, να αντείπει κανείς ότι ένα τέτοιο πρόβλημα μεθόδου δεν εξαρτάται αυτό καθαυτό από τη διάταξη που ακολουθούν τα κεφάλαια ενός (συλλογικού!) βιβλίου, αλλά προϋποθέτει κάποιες άλλες αρχές. Γιατί λοιπόν ο Εκδότης αποφάσισε να ακολουθήσει την αντίστροφη διάταξη; Και γιατί οι συνεργάτες τελικά δέχτηκαν αυτή την διάταξη, έστω και με κάποια αμφιβολία («Although the arrangement of this book's three sections in reverse chronological order may deflect attention...» —γράφει η Charlotte Roueché); Πιθανή απάντηση: γιατί αυτός ήταν ο μόνος τρόπος (ή τουλάχιστον ο πιο οικονομικός) για να εικονιστεί στην εξωτερική δομή του βιβλίου μια νευραλγική αμφιβολία που διατρέχει σήμερα τις ανθρωπιστικές επιστήμες κάτω από την πίεση της μεταστρουκτουραλιστικής σκέψης, η οποία επιτίθεται κατά των ίδιων εννοιών της ιστορίας, εξέλιξης, επίδρασης, παράδοσης —μια πίεση που γίνεται ολοένα πιο έντονη και στο χώρο των νεοελληνικών σπουδών, όπως δείχνει π.χ. ένας άλλος πρόσφατος καρπός αγγλο-ελληνικής συνεργασίας (ο τόμος *The Text and its Margins*, edited by M. Alexiou and V. Lambropoulos, New York, Pella 1985). Η αντίστροφη χρονολογική διάταξη των τριών τμημάτων είναι τελικά μια αποσυνθετική (deconstructionist) χειρονομία που, αν και δεν μπορεί βέβαια, αυτή καθαυτή, να εξορκίσει τον κίνδυνο μιας «ντετερμινιστικής προσέγγισης», προσπαθεί όμως να διορθώσει υπαινικτικά την ουμανιστική ουτοπία της ιστορικής συνέχειας, που οπωσδήποτε υπονοείται στο θέμα και στον τίτλο του βιβλίου. Από αυτή την άποψη η απόφαση του Εκδότη μάς προσφέρει οπωσδήποτε ένα ενδιαφέρον σήμα του (πάντα γόνιμου!) αποπροσανατολισμού που χαρακτηρίζει τη σημερινή ιστορική λογοτεχνική έρευνα.

Είναι για μένα αδύνατο να επιχειρήσω μια ανάλυση, ή έστω μια περιγραφή, των 21 εισηγήσεων, όχι μόνο εξαιτίας της αναμενόμενης ποικιλίας των θεμάτων, αλλά και γιατί οι διαφορές των μεθόδων που εφαρμόστηκαν είναι αισθητές. Αυτό το συναντάμε όχι μόνο περνώντας από το ένα τμήμα στο άλλο (που άλλωστε αποτελούν περιοχές έρευνας με αυτόνομη παράδοση), αλλ' ακόμα και στο πλαίσιο του ίδιου τμήματος και του ίδιου θέματος (όταν βλέπει κανείς π.χ. τι διαφορά προσέγγισης υπάρχει ανάμεσα στις δυο αναγνώσεις του Καρκαβίτσα που προτείνουν ο William F. Wyatt, Jr. και η Τζίνα Πολίτη). Θα περιοριστώ λοιπόν σε λίγες παρατηρήσεις.

Σε γενικές γραμμές μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι στο βυζαντινό και στο νεοελληνικό τμήμα παραμελούνται, ή θίγονται μονάχα περιφερειακά, προβληματισμοί θεωρητικού τύπου: βλ. όμως π.χ. την εισήγηση του Νάσου Βαγενά, *Seféris' «Six nights on the Acropolis»: The Diary as Novel*, που προσπαθεί να περιγράψει μια λεπτή μεθόριο μεταξύ ποιητικού και αφηγηματικού λόγου, εξετάζοντας το ημερολόγιο-αφήγημα του Σεφέρη *Έξι νύχτες στην Ακρόπολη*, ή και την ιδεολογική ανάγνωση του Καρκαβίτσα από τη Τζίνα Πολίτη (*The Tongue and the Pen: A Reading of Karkavítsas' «O Arheológos»*), που κατορθώνει να

καθιστά ενδιαφέρον ένα μυθιστόρημα θανάσιμα πληκτικό.

Πιο ζωηρές είναι οι θεωρητικές συζητήσεις που προτείνει το κλασικό τμήμα, το οποίο, από αυτή την πλευρά, δείχνει το πιο εκσυγχρονισμένο (μήπως είναι αυτός τελικά ο λόγος της αντίστροφης διάταξης;). Το τμήμα αυτό ανοίγει και κλείνει με τις πυκνές εισηγήσεις δυο ειδικών όπως ο Tomas Hägg (*The Beginnings of the Historical Novel*) και ο Bryan Reardon (*The Form of Ancient Greek Romance*). Πρόκειται για συμβολές αλληλοεξαρτούμενες: ο Hägg εφαρμόζει στο αρχαίο μυθιστόρημα μια ομάδα κριτηρίων που αφορούν «the typical (modern)? historical novel», ενώ ο Reardon περιγράφει τη δομή του ξεκινώντας από τον αριστοτελικό ορισμό της τραγωδίας· ο Hägg συγκεντρώνει την προσοχή του σ' ένα συγκεκριμένο τύπο μυθιστορήματος για να αγγίσει μετά το πρόβλημα της ένταξής του ως sub-genre του αφηγηματικού γένους, ενώ ο Reardon περιγράφει «the nature of any narrative form, as opposed to dramatic forms» για να προτείνει μετά μια επαλήθευση της θεωρίας πάνω σε «specific examples of the genre». Και οι δυο εισηγήσεις διασταυρώνονται τελικά πάνω στο θέμα των σχέσεων μεταξύ genre και genre, μεταξύ genre και sub-genre (novel / tragedy, novel / historical novel, historical novel / historiography) δηλαδή πάνω σ' ένα από τα πιο συζητημένα και προβληματικά σημεία της θεωρίας της λογοτεχνίας (βλ. π.χ. την αναθεώρηση αυτού του προβλήματος που κάνει ο Genette στο *Introduction à l'architexte*, με βάση το ζεύγος modes/genres (οι modes —π.χ. η αφήγηση— είναι γλωσσικές κατηγορίες, ενώ οι genres —π.χ. το μυθιστόρημα— είναι κατηγορίες λογοτεχνικές. Η σχέση των genres με τους modes δεν είναι ιεραρχικής εξάρτησης αλλά αμοιβαίας διασταύρωσης, —«αν ο Οιδίπους γίνεται αντικείμενο αφήγησης παραμένει τραγικός»).

Πολύ ενδιαφέρουσα και για τους μη ειδικούς είναι και η λεπτή εισήγηση του Σταμάτη Φιλιππίδη (*Lover's Fate: Narrator's Providence in «Chaereas and Callirhoe»*) που αναλύει τη στρατηγική του αφηγητή, ο οποίος χρησιμοποιεί έντεχνα τις σημειολογικές δομές για να δημιουργήσει ανεπαίσθητα στον αναγνώστη το reality-effect, και εκείνη του Γιώργη Γιατρομανωλάκη (*Baskanos Eros: Love and the Evil-Eye in Heliodorus' «Aethiopica»*), που εξετάζει το θέμα της βασκανίας σε σχέση με την ιδεολογική στάση του συγγραφέα, ενώ χαρακτήρα περισσότερο ειδικό έχει η υπόθεση του Graham Anderson, *Achilles Tatius: a New Interpretation* (σχέσεις του μυθιστορήματος με την παράδοση των *Satyrical*).

Ιστορικό και φιλολογικό χαρακτήρα έχουν γενικά οι περισσότερες εισηγήσεις των άλλων δυο τμημάτων, όπου αισθάνεται πιο έντονη την πρόθεση να απογράψει και να ταξινομήσει κανείς υλικά λίγο μελετημένα ή λογοτεχνικές εμπειρίες που βρίσκονται ακόμα υπό εξέλιξη. Πολύ χρήσιμες για τη συνθετική τους προσπάθεια οι εισηγήσεις του Mario Vitti (*The Inadequate Tradition: Prose Narrative During the First Half of the Nineteenth Century*), του Peter Mackridge (*Testimony and Fiction in Greek Narrative Prose 1944-1967*), της Charlotte Roueché (*Byzantine Writers and Readers: Storytelling in the Eleventh Century*), αλλά και συμβολές με πιο περιορισμένο θέμα, όπως εκείνη της Γεωργίας Φαρίνου Μαλαματάρη (*The Novel of Adolescence Written by a Woman*), που εντάσσει,

με εύστοχες διακρίσεις, το μυθιστόρημα της Μαργαρίτας Λυμπεράκη *Ta ψάθινα καπέλα* στο ρεύμα του νεοελληνικού Bildungsroman.

Δε λείπει ο παραδοσιακός τομέας της λεγόμενης Quellenforschung, που αντιπροσωπεύεται από την εισήγηση του David Holton («*Erotókritos*» and *Greek Tradition*) και από εκείνη (κάπως συζητήσιμη στις προϋποθέσεις όσο και αβέβαιη στα αποτελέσματα) της Elizabeth Craik (*The Library of Mirivilis*).

Αντίθετα σχεδόν απουσιάζει ο τομέας της συγκριτικής λογοτεχνίας. Αν και φυσικά πολλοί μελετητές κάνουν νύξη για το θέμα των σχέσεων με τις δυτικές λογοτεχνίες, είναι κάπως περίεργο ότι η μόνη εισήγηση που ασχολείται με το θέμα της μετάφρασης (εκείνη, άλλωστε πολύ εμπεριστατωμένη, του Γιώργου Κεχαγιόγλου, προσιτή σήμερα με κάποιες τροποποιήσεις και στο «*Modern Greek Studies Yearbook*», 3, 1987) αφορά την εισαγωγή στην Ελλάδα της ανατολικής αφηγηματογραφίας (*Translations of Eastern 'Novels' and their Influence on Late Byzantine and Modern Greek Fiction, 11th-18th Centuries*: αλλά η 'ουρά' του άρθρου φτάνει μέχρι τον εικοστό αιώνα). Και είναι κάπως περίεργο ότι η μόνη εισήγηση που αντιμετωπίζει συγκριτικά προβλήματα (David Ricks, *Alexandros Papadiamándis and Thomas Hardy*) δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα αφηρημένο 'παράλληλο', ίσως εντυπωσιακό αλλά φανερά ελλιπές από ιστορική άποψη (λείπει ολότελα π.χ. μια ένταξη του 'ηθογραφικού' φαινομένου στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού νατουραλισμού).

Ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη των διαφόρων θεμάτων στάθηκε προφανώς ο αυστηρός περιορισμός του χώρου που είχε στη διάθεσή του ο κάθε εισηγητής (περιορισμός που μάλλον οφείλεται στους ίδιους πρακτικούς λόγους που περιόρισαν ριζικά τη χρησιμοποίηση των ελληνικών χαρακτήρων). Πράγματι δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπίσει κανείς μέσα σε λίγες σελίδες προβλήματα που δεν είναι καθόλου απλά. Αλλά προκαλεί κάποια αμηχανία μια βιαστική ένδειξη, όπως π.χ. της Ελένης Γιαννακάκη στην εισήγησή της για την Μάρω Δούκα («For an explanation of these and other [;] technical terms in this chapter see Genette 1980»). Και δεν βοηθάει τον αναγνώστη η απουσία κάποιας προκαταρκτικής διευκρίνισης της ορολογίας στην εισήγηση του William F. Wyatt, Jr., που όμως καταπιάνεται με την αρκετά συζητημένη αφηγηματική κατηγορία της εστίασης (*Nature and Point of View in A. Karkavítsas' "The Beggar"*).

Αλλά τέτοιου είδους παραλείψεις και απλουστεύσεις ήταν ίσως αναπόφευκτες στο πλαίσιο μιας τόσο ευρείας προσπάθειας έρευνας και ιδιαίτερα σε μια θεωρητική περιοχή όπου η ποικιλία των γλωσσών είναι μεγάλη. Εξάλλου η Editor's Providence (αν επιτρέπεται μια μικρή κατάχρηση του τίτλου του Φιλίππιδη) μάς προειδοποιεί, όχι χωρίς μια κάποια δόση αγγλικού χιούμορ, ότι «indeed the variety and the discontinuities present in the Greek novel over the centuries are mirrored in the twenty-one chapters that comprise the book».

Ιωάννη Δ. Ψαρά, Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.), Θεσσαλονίκη 1988. Εκδόσεις Βάνιας, σ. 165.

Πρόθεση του συγγρ. είναι, όπως αναφέρει, «να καλύψει ένα κενό στην ιστορία της βενετοκρατίας» και «να συμβάλει στον εμπλουτισμό της στρατιωτικής βιβλιογραφίας για τη γενικότερη βενετική ιστορία, βιβλιογραφία που είναι ιδιαίτερα φτωχή, αν μάλιστα συγκριθεί με τον βιβλιογραφικό πλούτο της ναυτικής ιστορίας της Βενετίας» (σ. 13). Την πρόθεσή του αυτή προσπάθησε να την υλοποιήσει με βάση εκδεδομένο και ανέκδοτο (από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας) υλικό και στηριζόμενος στην ξένη και ελληνική σχετική, ή και λιγότερο σχετική, βιβλιογραφία. Η μελέτη καλύπτει, όπως δείχνει και ο τίτλος της, τους τρεις αιώνες των Νεωτέρων Χρόνων, από την πρώτη δηλ. αναφορά πολιτοφυλακής στην Κρήτη (1519) μέχρι την κατάργηση της βενετικής Δημοκρατίας στα 1797.

Η μελέτη του κ. Ψαρά διακρίνεται σε δύο Μέρη: στο Α' Μέρος (σ. 19-39), με τον τίτλο «Ειδολογικό», εξετάζεται η «Προϊστορία του θεσμού της πολιτοφυλακής» (σ. 19-25), οι «Βασικές πηγές» (σ. 26-29), η «Διάρθρωση προσωπικού» (σ. 30-36) και οι «Δαπάνες συντήρησης» (σ. 36-39). Στο Β' Μέρος («Γεωγραφική κατανομή», σ. 40-121) διερευνώνται τα σχετικά με την πολιτοφυλακή ζητήματα, όπως αυτά εμφανίζονται στις διάφορες βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου: την Κρήτη (σ. 41-72), το Ιόνιο (σ. 72-106), την Τήνο (σ. 106-113), την Κύπρο (σ. 113-114), την Ν. Ήπειρο-Δ. Στερεά-Αττική (σ. 114-115) και την Πελοπόννησο (σ. 115-121).

Η σειρά εξέτασης στηρίχτηκε στη «σύνθεση δύο κριτηρίων: ενός χρονολογικού και ενός γεωγραφικού» (σ. 40). Όπως διαπιστώνει εύκολα κανείς, το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης αφιερώθηκε στην Κρήτη και το Ιόνιο· στο δεύτερο αυτό χώρο συνεξετάζονται, και σωστά, οι απέναντι από τα Ιόνια νησιά ηπειρωτικές κτήσεις, πράγμα που οδήγησε τον συγγρ. να επιλέξει ως τίτλο τον όρο Ιόνιο και όχι Επτάνησα. Η ενδελεχέστερη, και γι' αυτό εκτενέστερη, μελέτη των δύο παραπάνω ιστορικών χώρων δικαιολογείται απόλυτα και από το ειδικό τους βάρος και από την αρχαιότητά τους κάλυψη. Η μελέτη αρχίζει με τα Προλεγόμενα (σ. 11-14), όπου αναλύεται τό θέμα και εντάσσεται στα ιστορικά του πλαίσια, καθώς και με μια σύντομη αναφορά στους γενικούς όρους και την εμφάνιση του θεσμού της πολιτοφυλακής στον ελληνικό χώρο («Εισαγωγικά και γενικοί όροι», σ. 15-17), και κλείνει με τα «Γενικά συμπεράσματα» (σ. 121-126), το Παράρτημα εγγράφων (σ. 127-131), όπου εκδίδονται πέντε αντιπροσωπευτικά, κατά την άποψη του συγγρ., έγγραφα από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τη Βιβλιογραφία (σ. 135-147), τις Συντομογραφίες (σ. 149: ίσως θα ήταν περισσότερο χρήσιμο να προταχθούν τουλάχιστο από τη βιβλιογραφία) και το Ευρετήριο κύριων ονομάτων και ειδικών όρων (σ. 153-165). Παρατίθενται ακόμη πανομοιότυπα των δύο πρώτων εκδομένων εγγράφων (σ. 132-134) και χάρτης των βενετικών κτήσεων του ελληνικού χώρου (σ. 151), όπου αριθμούνται 11 βενετο-

κρατούμενες ελληνικές περιοχές με βάση το έτος κατάληψής τους από τους Βενετούς.

Ως προς την πραγμάτευση του θέματος, θα είχαμε να παρατηρήσουμε τα παρακάτω:

1) Για τη χρησιμοποίηση μισθοφόρων από τους Βενετούς (σ. 12) η άποψη που διατυπώνεται από τον συγγρ., ότι δηλ. «έγινε αργότερα, στους νεότερους χρόνους, ένδειξη αδυναμίας και αφορμή ταπείνωσης απέναντι σε μόνιμους και τακτικούς στρατιωτικούς σχηματισμούς ...», θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στους δύο πρώτους αιώνες των Νεωτέρων Χρόνων, τότε που το θρησκευτικό και το ηθικό στοιχείο ήταν περισσότερο έντονο κατά τις ευρωπαϊκές συγκρούσεις. Όμως δεν χαρακτηρίζει οπωσδήποτε τον τελευταίον αιώνα της περιόδου, τον 18ο, με τους καθαρά δυναστικούς πολέμους του πρώτου μισού του και τον επταετή «αποικιακό». Κατά τον «αιώνα του Διαφωτισμού», για τους Ευρωπαίους μονάρχες η χρησιμοποίηση μισθοφόρων αποτελούσε εκτεταμένη πρακτική αλλά και ένδειξη πολιτικής ικανότητας, στο μέτρο που στερούσε από τον αντίπαλο έναν αριθμό στρατιωτών, ενώ παράλληλα δεν έθιγε τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας, που έτσι κι αλλιώς έφεραν τα οικονομικά βάρη των πολέμων.

2) Οι γαλλικές *ordonnances* (*du roy*), που αναφέρονται (σ. 22) ως «πρώιμες τακτικές μονάδες του γαλλικού στρατού στις αρχές των νεότερων χρόνων», μάλλον συγχέονται εδώ με τα ομώνυμα διατάγματα των Γάλλων μοναρχών, που, ως σημειωθεί, διέφεραν, ως προς το περιεχόμενο και τη διαδικασία έκδοσης, από τα *édits* ή τις *déclarations*. Βέβαια ο όρος *ordonnance*, ταυτόσημος με τον ιταλικό *ordinanza* (από όπου και ο γνωστός όρος ορντινά[ν]τσα) σημαίνει τον βοηθό-υπηρέτη του αξιωματικού. Ίσως εδώ γίνεται σύγχυση με τις *Compagnies d'Ordonnance*, το ιππικό σώμα των 9.000 ανδρών που δημιουργήθηκε από τον Κάρολο Ζ' τό 1439· το σώμα αυτό, όμως, ονομάστηκε έτσι ακριβώς λόγω του ιδρυτικού του διατάγματος (*ordonnance*). Ανάλογη σύγχυση διαπιστώνει κανείς και στον Κ. Σάθα, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και η αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, Αθήνα 1986, Καραβίας, (ανατύπωση από το περ. *Εστία*, τ. 20, 1885), σ. 190, 195 (όπου όμως συνδυάζονται με τους *Ecorcheurs*, που φαίνεται ότι υποχρέωσαν τον Κάρολο Ζ' να δημιουργήσει το παραπάνω ιππικό σώμα).

3) Στα σημαντικά, πράγματι, κείμενα που αναφέρονται (σ. 29) ως προστεθεί και ένα ανάλογο, του γενικού προβλεπτή N. Erizzo, της 10.3.1733.

4) Ως προς τον συνολικό αριθμό της κρητικής πολιτοφυλακής κατά τη δεκαετία του 1580 (σ. 46-47), παρατηρεί κανείς κάποια διαφοροποίηση· συγκριμένα, το 1582-83 ανερχόταν σε 12.048 άνδρες και το 1589 σε 12.599 (αύξηση περ. 4,50%). Μπορεί να αποδοθεί η παρατηρούμενη διαφορά ή και άλλες ανάλογες σε δημογραφικούς παράγοντες ή σε λόγους τακτικής των Βενετών; Η απλώς πρόκειται για φυσιολογική απόκλιση λόγω της κατάστασης των πηγών; Θα άξιζε ίσως να ερευνηθεί το θέμα.

Πέρα όμως από τις παραπάνω μικρές παρατηρήσεις με τις οποίες μπορεί κανείς και να μη συμφωνεί, πρέπει να σημειωθεί ότι η μονογραφία του κ. Ψαρά

αποτελεί ευπρόσδεκτη προσφορά και δίνει πειστικές απαντήσεις σε μια σειρά ζητήματα.

Πρώτα-πρώτα, γνωρίζομε τώρα σίγουρα ότι ο θεσμός της πολιτοφυλακής στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο «πρωτολειτούργησε επίσημα το 1519 στην Κρήτη» (σ. 16,25). Διατυπώνεται ακόμη η βάσιμη υπόθεση ότι πρόκειται για θεσμό «βενετικής έμπνευσης» (σ. 19) και τονίζεται με ιδιαίτερη έμφαση το γεγονός ότι η πολιτοφυλακή δημιουργήθηκε «με σκοπό κυρίως την παράκτια άμυνα» (σ. 21, 35). Η εξέλιξη του θεσμού παρακολουθείται συστηματικά στις κυριότερες από τις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου, την Κρήτη και τα νησιά του Ιονίου, αλλά και όπου υπήρχαν βενετικές κτήσεις. Η ένταση της βενετικής παρουσίας υπαγόρευσε εξάλλου και τη δομή της εργασίας.

Μια άλλη σημαντική προσφορά της μελέτης του κ. Ψαρά είναι η συμβολή της στην κατανόηση της βενετικής ορολογίας, στρατιωτικής και διοικητικής. Ίσως θα ήταν σκόπιμη η παράθεση ενός σχετικού γλωσσαρίου, που θα έδινε στον μελετητή μια αμεσότερη βοήθεια, πέρα από εκείνη που του προσφέρει το Ευρετήριο, κυρίως το «Ξενογλωσσο» (σ. 159-165). Σημαντικότερα θεωρούμε ακόμη τα προσφερόμενα αριθμητικά στοιχεία (π.χ. στις σ. 46-47) και τα ονόματα των αξιωματικών που ο συγγρ. παραθέτει (σ. 46), όπως επίσης και τις εύστοχες επεμβάσεις του στα συμπεράσματα άλλων ερευνητών (βλ. π.χ. σ. 58 και σημ. 110).

Θα ήθελα να υπογραμμίσω ιδιαίτερα την επιτυχή προσπάθεια του συγγρ. να στηρίζει πολλά από τα επιμέρους συμπεράσματά του στις σχέσεις των Βενετών με τους Έλληνες «υπηκόους» τους. Η δομή της εργασίας, με κριτήριο τη γεωγραφική κατανομή των βενετικών κτήσεων, δεν επέτρεψε στον κ. Ψαρά να μας δώσει σε ειδικό κεφάλαιο συγκεντρωμένες τις σημαντικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις του για το ενδιαφέρον αυτό θέμα. Τις χρησιμοποιεί εντούτοις σε καίρια σημεία της έρευνας για να στηρίξει συμπεράσματα ή να ερμηνεύσει πτυχές του προβλήματος: τις ιδιαίτερες δυσκολίες που συνάντησε ο J. Foscarini στην Κρήτη να εξασφαλίσει επαρκείς δυνάμεις (σ. 44)· την παθητική αντίδραση των Κρητικών εναντίον του ξένου κυριάρχου, όπως σωστά αποδίδεται από τον Z. Mocenigo (σ. 48-49)· τα μέτρα του G. da Leze (σ. 59)· την κατοχή αξιωματών στην πολιτοφυλακή από μέλη οικογενειών, σαν «είδος κληρονομικού δικαιώματος» (σ. 69-70)· τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν στα Κύθηρα ανάμεσα στην πολιτοφυλακή και την τοπική αυτοδιοίκηση (σ. 81)· τα προβλήματα από την κατάχρηση εξουσίας (σ. 85) κ.ά.

Γενικά η μελέτη του κ. Ψαρά αποτελεί μια χρήσιμη, από ποικίλες πλευρές, συμβολή στην έρευνα και τη μελέτη ενός κεφαλαιώδους ζητήματος της ελληνικής ιστορίας, δηλ. της βενετοκρατίας. Με βάση δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα, με τη συχνή προσφυγή σε αδημοσίευτα έγγραφα του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας και με την καλή γνώση της περιόδου ο κ. Ψαράς πέτυχε τους στόχους που έθεσε.

Christos Tzitzilis, Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte), Wien 1987, S. 201 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 33).

Die lexikographische Erfassung des türkeitürkischen Wortschatzes weist gewisse Merkwürdigkeiten auf: auf der einen Seite stehen umfangreiche Sammelwerke wie *Tarama-* und *Derleme Sözlüğü*, die mit beachtlichem Aufwand innerhalb relativ kurzer Zeit erstellt wurden, auf der anderen Seite fehlen noch immer für die Arbeit des Forschers unverzichtbare Hilfsmittel, wie ein umfassenderes etymologisches Wörterbuch¹. Ein solches ist zwar seit über 20 Jahren in Planung (es wurden sogar schon Probeseiten ausgedruckt), eine Publikation ist jedoch noch nicht abzusehen².

Dies ist vor allem darauf zurückzuführen, daß die lexikographischen Arbeiten in der Türkei bisher vornehmlich den Zielen der Sprachreform dienen. Die Sammeltätigkeit konzentrierte sich auf die genuin türkischen Elemente (bzw. diejenigen, die man für solche hielt), und zwar sowohl in der älteren Literatur wie auch in den lebenden anatolischen Dialekten, um gegebenenfalls einen Ersatz für die Entlehnungen aus dem Arabischen und Persischen zu schaffen, die bis vor kurzem in Schrift- und Umgangssprache reichlich vorhanden waren.

Dank dieser Sammeltätigkeit steht dem Forscher, der die etymologischen Bestandteile des türkischen Wortschatzes untersuchen will, gleichwohl reichhaltiges Material zur Verfügung, dessen Auswertung noch keineswegs als abgeschlossen gelten kann. Dies gilt vor allem für das *Derleme Sözlüğü*, für dessen zweite, verbesserte Auflage (erschieden in 12 Bänden zwischen 1963 und 1982), an die 600.000 Karteikarten aus sämtlichen türkischen Provinzen, aber auch Angaben aus Bulgarien, Griechenland, Jugoslawien und Zypern ausgewertet wurden. Viele der darin verzeichneten, der Schriftsprache unbekannteren Wörter erweisen sich beim näheren Hinsehen als Entlehnungen aus den Sprachen der Völker, mit denen die Türken über Jahrhunderte in mehr oder minder enger Nachbarschaft standen³.

Das *Derleme Sözlüğü* stellt (neben einigen volkskundlichen Spezialuntersuchungen⁴) auch die Hauptquelle für die vorliegende Arbeit von Christos Tzitzilis

1. Der Versuch von İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Istanbul 1988, ist noch weit davon entfernt, diese Lücke zu schließen.

2. Prof. Hasan Eren, der Vorsitzende der neu formierten Türkischen Sprachgesellschaft, plant ein solches im nächsten Jahr zu publizieren (s. das Interview in *Nokta*, Nr. 36, 11. Sept. 1988, S. 79).

3. Bahnbrechend waren hier vor allem die Forschungen von Andreas Tietze, der auch die vorliegende Arbeit betreute.

4. Das neuerwachte Interesse an folkloristischer Forschung in der Türkei berechtigt zu der Hoffnung, daß in Zukunft noch weiteres, reiches Material der Forschung zugänglich gemacht wird. Hingewiesen sei hier auch auf die Examensarbeiten (*mezuniyet tezleri*) zu Lokaldialekten, die in Istanbul Bibliotheken zahlreich vorhanden sind.

über griechische Lehnwörter im Türkischen dar. Es handelt sich hierbei, wie der Verfasser in der Einleitung bemerkt, nicht um den Versuch einer vollständigen Erfassung der griechischen Elemente im türkischen Wortschatz, sondern nur um solche, die bisher unerkannt blieben, bzw. deren etymologische Herkunft nicht hinreichend geklärt war. Da die griechischen Elemente der Gemeinsprache wie auch die gelehrten Entlehnungen bisher bereits mehrfach ausführlich dargestellt wurden (s. die Bibliographie S. 7-8), besteht das Material in Tzitzilis' Arbeit vor allem aus Bestandteilen des dialektalen, zu einem geringen Teil auch des Argot-Wortschatzes. Auch der Begriff "griechische Lehnwörter" bezieht sich in erster Linie auf den Weg der Entlehnung, so daß auch nicht stammechte griechische Wörter wie "porta, tavla (It.) kumpara (venez.)" u.a. Aufnahme fanden, welche durch griechische Vermittlung in die türkischen Dialekte gelangten, oder auch Rückentlehnungen wie z. B. "vilvili" "Hirtenflöte" (Tokat), das seinerseits auf ein türkisches Lehnwort im Griechischen zurückgeht.

Ein besonderer Vorzug der Arbeit von Tzitzilis besteht in den Verweisen auf griechische Entlehnungen in benachbarten, dem Autor z.T. wohlvertrauten Sprachen (bulgarisch, albanisch, aromunisch, arabisch usw). Da es sich bei den türkischen Wörtern, wie bereits bemerkt, fast ausschließlich um Dialektwörter handelt, sind sie oftmals sehr entstellt, manchmal volksetymologisch angeglichen (skolyμος > ölemez) und damit schwer erkennbar. Daher kann oftmals nur ein vergleichendes Studium die Zusammenhänge erhellen, bzw. den Weg, den die Entlehnungen nahmen, bestimmen.

Auch in den einzelnen türkischen Provinzen weichen die aus dem Griechischen entlehnten Wörter in phonetischer und semantischer Hinsicht z. T. erheblich voneinander ab. Auch Mehrfachentlehnungen innerhalb eines Gebietes kommen vor. Aufgrund der unzureichenden Quellenlage sind die Ausgangsformen der griechischen Etyma in bestimmten Fällen nur zu erschließen. In Zweifelsfällen werden jedoch auch mögliche Entlehnungen aus anderen Sprachen vom Verfasser zur Diskussion gestellt.

Die knapp gefaßten "Bemerkungen zum Wortmaterial" (S. 141-158) erlauben viele kulturgeschichtlich bedeutsame Schlüsse. Im Laufe des vielhundertjährigen Zusammenlebens drangen zwar zahlreiche Lehnwörter aus allen Bereichen der materiellen Kultur in die türkischen Dialekte ein, während der geistige Bereich nahezu unbeeinflußt blieb.

Auch im Hinblick auf die Geschichte der griechischen Dialekte geben die Entlehnungen des Türkischen interessante Aufschlüsse: Bei den 597 Lemmata, die der Band verzeichnet, handelt es sich fast zur Hälfte um Archaismen, die den altertümlichen Charakter vor allem der in Zentralanatolien und im Schwarzmehrgebiet gesprochenen griechischen Dialekte unterstreichen. Das Vorkommen von tsakonischen Elementen in den Lehnwörtern des türkischen Dialektes von Rize bestätigt schließlich die bisher in der Wissenschaft umstrittene These einer Emigration von Tsakonen nach Kleinasien.

Weniger überraschen mag die Tatsache, daß sich größte Zahl von griechischen

Lehnwörtern im Pontusgebiet (Provinz Rize: 183 Lehnwörter, davon 99 ausschließlich dort gebräuchlich), in Zentralanatolien (Konya: 81 (11)) und der südlichen Ägäis (Mugla: 71 (16)), findet, also in Gegenden, die bis 1922 einen starken griechischen Bevölkerungsanteil hatten.

Die etymologische Erforschung des türkischen Wortschatzes ist durch diese vorbildliche philologische Untersuchung einen großen Schritt weiter gekommen. Auch die Auseinandersetzung mit den bisherigen Forschungsergebnissen erweist sich als fruchtbar. Die Arbeit von Christos Tzitzilis setzt —auch in typographischer Hinsicht— Maßstäbe, an der sich künftige Untersuchungen ähnlicher Art zu orientieren haben.

Istanbul

JOHANN STRAUSS

Ελευθερία και αναγκαιότητα στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό, Πρακτικά του 5ου Διεθνούς Ανθρωπιστικού Συμποσίου 1981, Αθήνα 1985. Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, σ. 434. (Μελέτες και Έρευνες, αρ. 36).

Στον τόμο αυτό δημοσιεύονται τα Πρακτικά του 5ου Διεθνούς Ανθρωπιστικού Συμποσίου που διοργάνωσε η Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία στην Αθήνα και την Πορταριά, από 16 έως 22 Σεπτεμβρίου 1981. Το θέμα του Συμποσίου, η ελευθερία και η αναγκαιότητα, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της Φιλοσοφίας από τις καταβολές της ως σήμερα παράλληλα, είναι θέμα που ξεφεύγει από τα στενά Φιλοσοφικά πλαίσια και επεκτείνεται και σε περιοχές πέρα από τη Φιλοσοφία. Η προσπάθεια των διοργανωτών να καλύψουν το θέμα σε όλο του το εύρος έδωσε στο συμπόσιο ένα διεπιστημονικό χαρακτήρα, αφού σ' αυτό συμμετείχαν εκτός από εκπροσώπους των ανθρωπιστικών επιστημών, και ειδικοί από άλλους τομείς (γιατροί, βιολόγοι, φυσικοί και άλλοι). Αυτή ακριβώς η σφαιρική αντιμετώπιση του θέματος κάνει το βιβλίο εξαιρετικά ενδιαφέρον όχι μόνο για όποιον ασχολείται ειδικά με το πάντα επίκαιρο θέμα της ελευθερίας και της αναγκαιότητας, αλλά και για οποιονδήποτε γενικά ενημερωμένο αναγνώστη.

Το βιβλίο αρχίζει με πρόλογο του Αρ. Σκιαδά (σ. 7) και ακολουθούν τα ονόματα των μελών της οργανωτικής επιτροπής του συμποσίου (σ. 11), το γενικό πρόγραμμα του συμποσίου (σ. 13-38), διάφορες προσφωνήσεις (σ. 41-49) και η εναρκτήρια εισήγηση του Kurt Hübner, ο οποίος έκανε μία συνολική θεώρηση του θέματος, εξετάζοντας την έννοια του Φυσικού νόμου στις περιοχές του μύθου, του λόγου, της μαγείας και της επιστήμης, και παράλληλα τη θέση της ανθρώπινης ελευθερίας σε καθεμιά από τις παραπάνω περιοχές (σ. 50-63). Ακολουθούν οι εισηγήσεις του συμποσίου, χωρισμένες σε θεματικές ενότητες.

Ο καθαρά διεπιστημονικός χαρακτήρας του συμποσίου δεν μας επιτρέπει μια κριτική αποτίμηση των απόψεων των συγγραφέων. Μια πρώτη κριτική

άλλωστε υπάρχει στις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες συζητήσεις που δημοσιεύονται μετά τις εισηγήσεις. Θα περιοριστούμε σε μια πολύ συνοπτική παρουσίαση των εισηγήσεων, που μοναδικό σκοπό έχει να προσανατολίσει τον αναγνώστη στα θέματα για τα οποία θα είχε αμεσότερο ενδιαφέρον.

Αριστ. Δ. Σκιαδάς (Αθήνα): *Το πρόβλημα της ατομικής ευθύνης στην πρώιμη ελληνική ποίηση*: Εξετάζεται η δυνατότητα απόδοσης ευθύνης στους ανθρώπους σε ένα σύστημα που κυριαρχείται από τη «μοίρα», η σχέση της με τους θεούς και ιδιαίτερα με τον Δία, καθώς και η σχέση των θεών με τους ανθρώπους. Η ανθρώπινη ευθύνη βρίσκεται στις πράξεις που είναι «ὑπὲρ μόρον», ή «ὑπὲρ αἴσαν», στις οποίες ο άνθρωπος, μολονότι γνωρίζει τις συνέπειες μιας πράξης, ακολουθεί μόνος του το δρόμο της καταστροφής του.

Hans Schwabl (Wien): *Freiheit und Notwendigkeit im frühgriechischen Denken*: Επέκταση της προηγούμενης ανακοίνωσης στην περιοχή της Φιλοσοφίας. Η ελευθερία εξετάζεται σε σχέση με τη δουλεία, που στα ανάλογα κείμενα συνδέεται με την έννοια της ανάγκης.

Olof Gigon (Bern): *Liberté et nécessité dans la philosophie grecque*: Ο συγγρ. ερευνά τις έννοιες ελευθερία και αναγκαιότητα όπως εμφανίζονται στους αρχαίους Έλληνες, μέσα από δύο βασικές έννοιες που προσδιορίζουν κάθε πράξη: το τέλος (στροφή προς το μέλλον) και την αιτία (προσδιορισμός από το παρελθόν).

Carlos Steel (Louvain): *Liberté et nécessité: une confrontation entre Plotin et le stoïcisme*: Ενώ για τους στωικούς η ελευθερία συμβιβάζεται με την ειμαρμένη, αφού μπορεί κανείς να δεχθεί ή όχι τη συνέχεια των γεγονότων χωρίς αυτό να αλλάξει την πορεία τους, για τον Πλωτίνιο αυτό σημαίνει ακριβώς άρνηση της ελευθερίας. Στον Πλωτίνιο η πραγματική ελευθερία είναι προνόμιο της νοητικής ζωής και δεν ανήκει στην πράξη, όπου αναμειγνύεται με την αναγκαιότητα.

Cornelius Castoriadis (Paris): *La création de la liberté dans l'antiquité grecque*: Στην ανακοίνωσή του —που δεν δημοσιεύεται ολόκληρη αλλά μόνο σε περίληψη— ο Καστοριάδης ασχολείται με την κοινωνικο-ιστορική σημασία της ελευθερίας στην αρχαία Ελλάδα.

G. Verbeke (Louvain): *L'homme médiéval à la recherche de sa liberté*: Η μεσαιωνική αντίληψη για την ελευθερία ερευνάται μέσα από την αντίδραση του Θωμά Ακινάτη στις Φαταλιστικές, κυρίως στωικής προέλευσης, θεωρίες, στην αραβική παράδοση που οδηγεί σε άρνηση της ατομικής ευθύνης, και σε επιβιώσεις νεοπλατωνικών αντιλήψεων που αρνούνται την ελευθερία του ανθρώπου. Για το Θωμά ο άνθρωπος είναι ελεύθερος γιατί έτσι το θέλησε ο Θεός τη στιγμή της δημιουργίας.

Λίνος Μπενάκης (Αθήνα): *Βυζαντινή Φιλοσοφία: κατάφαση της ελευθερίας του ανθρώπου («αυτεξούσιον») και αναγωγή της αναγκαιότητας στη βούληση και δύναμη του Θεού («Θεία Πρόνοια»)*: Εξετάζοντας έννοιες όπως οι: Πρόνοια, ελευθερία, ανάγκη, ειμαρμένη, προαίρεση, πρόγνωση, σε βυζαντινά κείμενα, ο συγγρ. συμπεραίνει ότι το Βυζάντιο διατηρεί την παράδοση της κατάφασης του αυτεξούσιου και της ελευθερίας σε συνδυασμό με την αναγωγή της φυσικής αναγκαιότητας στη βούληση και δύναμη του Θεού (Θεία Πρόνοια).

Γ. Μπαμπινιώτης (Αθήνα): *Η αντινομία της ανθρώπινης γλώσσας*: Η γλώσσα, που είναι όργανο κληροδοτημένο σε όλα τα μέλη της (γλωσσικής) κοινότητας, αλλά συγχρόνως και προσωπική κατάκτηση κάθε ανθρώπου, συνδυάζει τα στοιχεία του καταναγκασμού και της ελευθερίας, η οποία θα πρέπει να αναζητηθεί στην έννοια της δημιουργικότητας. Για το συγγρ. η γλωσσική δημιουργικότητα είναι ένα σύνολο επιλογών και / ή αποκλίσεων που πραγματοποιείται στο πέρασμα από το λόγο στην ομιλία.

John E. Smith (Yale University): *The Problem of Freedom in contemporary Philosophy*: Ο συγγρ. αφού συζητά τις απόψεις για την ελευθερία που έχουν διατυπωθεί μετά τον Kant (αναφέρεται στους Peirce, Bergson, W. James, A. Whitehead, μαρξισμό, Φροϋδισμό, υπαρξισμό, μπηχεβιορισμό, αναλυτική φιλοσοφία), καταλήγει στο ότι τα περισσότερα φιλοσοφικά ή μεταφυσικά προβλήματα που θέτει η έννοια της ελευθερίας λύνονται με την κοινωνική συμβίωση.

Nikos A. Nissiotis (Athens): *The sovereignty of God and the freedom of man*: Για τον συγγρ. δεν υπάρχει σωστή μελέτη της αντίθεσης ελευθερία-αναγκαιότητα, χωρίς αναφορά στη σχέση Θεός-άνθρωπος. Έτσι εξετάζει καταρχήν το πώς εμφανίζεται η σχέση αυτή στα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα, από τον Πλάτωνα ως τον υπαρξισμό, και στη συνέχεια το πώς εμφανίζεται στην ορθόδοξη θεολογία, όπου το πρόβλημα ανάγεται στον τριαδικό Θεό, του οποίου κύρια ιδιότητα είναι η αγάπη. Ελευθερία είναι η ποιοτική μορφή της αγάπης.

Werner Becker (Frankfurt/Main): *Die Spannung zwischen ethischer und politischer Verantwortung*: Ο συγγρ. υποστηρίζει ότι στις περιοχές της οικονομίας, της επιστήμης και της πολιτικής η ηθική έχει μόνο περιορισμένη σημασία. Η άποψη αυτή αντιτίθεται απ' τη μια σε σύγχρονες τάσεις της κοινωνικής Φιλοσοφίας που μετρούν με ηθικά μέτρα πολιτικές ή επιστημονικές πράξεις, και απ' την άλλη σε πρακτικές-πολιτικές κινήσεις που αντικατοπτρίζουν την προσπάθεια ηθικοποίησης της πολιτικής (π.χ. προστασία περιβάλλοντος, κίνηση κατά της πυρηνικής ενέργειας).

Milan Damnjanović (Beograd): *Heteroontologie und das Prinzip des Schöpferischen in der Kunst*: Ως «ετεροοντολογία» ο συγγρ. εννοεί μία θεωρία της ύπαρξης του άλλου σε μια φιλοσοφία της μη-ταυτότητας. Στην τέχνη σχετίζεται με τη δημιουργικότητα, η οποία συνδέεται με την ελευθερία του ανθρώπου. Στο άρθρο εξετάζεται η έννοια της δημιουργικότητας αρχικά στην ιστορική της εξέλιξη στην όλη πορεία της Φιλοσοφίας, και στη συνέχεια ως ιδιαίτερη δραστηριότητα του ανθρώπου. Τέλος γίνεται αναφορά στη σύγχρονη τέχνη, όπου δημιουργικότητα και ελευθερία είναι πολύ στενά δεμένες μεταξύ τους.

P. E. Hodgson (Oxford): *The freedom of scientific research*: Εξετάζοντας την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας, ο συγγρ. αναφέρεται στους εσωτερικούς παράγοντες (εκλογή θέματος ή τεχνικής, προσωπικοί περιορισμοί), και τους εξωτερικούς παράγοντες (ερευνητικό κέντρο ή πανεπιστήμιο, έλεγχος του κράτους, δυνατότητα συμμετοχής σε συνέδρια, ιδεολογικοί ή πολιτιστικοί περιορισμοί) που μπορεί να επηρεάζουν την ελευθερία αυτή.

Stanley Jaki (Seton Hall): *Chance or reality, Interaction in Nature and*

Measurements in Physics: Θέμα του άρθρου είναι οι έννοιες της πραγματικότητας και του τυχαίου όπως έχουν διαμορφωθεί στη σύγχρονη φυσική και επιστημολογία μετά τη διατύπωση της θεωρίας της απροσδιοριστίας του Heisenberg. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται κυρίως στις απόψεις του Einstein και του Born.

Rupert Riedl (Wien): *Die biologische Determination des Menschen*: Εξετάζονται οι βιολογικοί παράγοντες που προσδιορίζουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου, υπό το πρίσμα του γεγονότος της εξέλιξης, η οποία είναι ένας ανταγωνισμός της ελευθερίας, του τυχαίου και της αναγκαιότητας των φυσικών νόμων.

Marielene Putscher (Köln): *Entwicklung und Modulation der biologischen Natur des Menschen durch den Wandel der Kultur in der Geschichte (Freiheit und Zwang in der Medizin)*: Η ελευθερία εμφανίζεται όχι στην περιοχή του σώματος, αλλά στην περιοχή του πνεύματος, της γλώσσας, της συνείδησης. Στο ερώτημα αν η ελευθερία έχει ως προϋπόθεση την υγεία, η συγγρ. απαντά με ναι και όχι.

Hermann Wegener (Kiel): *Freiheit und Determiniertheit menschlichen Verhaltens im Lichte der heutigen Psychologie*: Κριτήριο για το βαθμό ελευθερίας για τους ψυχολόγους, η παρουσία συνείδησης. Όσο χαμηλότερο το επίπεδο συνείδησης, τόσο λιγότερη η ελευθερία. Έτσι ο βαθμός ελευθερίας του ανθρώπου κινείται σε μια συνεχή κλίμακα που ξεκινά απ' τον πλήρη καθορισμό και φτάνει ως την τελείως ανεξάρτητη απόφαση και συμπεριφορά.

T. P. Tassios (Athens): *Impact of Technology on Human Freedom*: Ξεκινώντας από την απλοϊκή εξίσωση τεχνολογία=ελευθερία, ο συγγρ. εξετάζει τις πιθανές θετικές και αρνητικές επιδράσεις της τεχνολογίας στη σύγχρονη ζωή, και προσπαθεί να ορίσει την ελευθερία του σημερινού ανθρώπου σε συνάρτηση με τους νέους όρους που επιβάλλει η τεχνολογία.

Norbert Hinske (Trier): *Die Freiheit zum Glück nach eigener Wahl*: ο συγγρ. εξετάζει την απόρριψη της αρχής του κράτους-πρόνοιας από τον Kant. Η προσωπική ευτυχία των πολιτών δεν είναι δυνατόν να ρυθμίζεται από νόμους. Οι νόμοι μπορούν να ρυθμίζουν τα δικαιώματα των πολιτών, αλλά όχι και την ευτυχία τους.

Γιώργος Δερτιλής (Αθήνα): *Οικονομική ελευθερία: ιδεολογία και πραγματικότητα*: Ιστορική προσέγγιση της οικονομικής ελευθερίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Εξετάζεται το είδος των κρατικών επεμβάσεων στην ελληνική οικονομία, οι ιδέες γύρω από την οικονομική ελευθερία που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, καθώς και οι διαφορές τους από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές.

Friedrich A. Hayek (Freiburg): *The changing Range and Content of Individual Responsibility*: Η μετάβαση από τη μικρο-κοινωνία της άγριας ορδής στη μακρο-κοινωνία του πολιτισμού οφείλεται στην επικράτηση των ατομικιστικών ηθών ιδιοκτησίας και εντιμότητας που μεταδίδονται πολιτισμικά και βασίζονται σε αφηρημένους κανόνες.